Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 94 (15918) ◆ 1997 чылдың сентябрь 16, вторник ◆ Ат салган шагы 23.00. Садар өртээ 1000 рубль.

«Чагыдылга-1998»

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

Келир 1998 чылда чагыдылгалыг болурунче далажыңар. Чагыдылганың чартык чылда өртээ 80 муң рубль, а организацияларга, албан-бүдүрүлге черлеринге — 100 муң.

КЫШТЫҢ ТЫНЫЖЫ ЧООКШУЛААН. ОДААР ЧҮҮЛ БЕЛЕТКЕЛИ КАНДЫГЫЛ?

КАНДЫГ-ДАА ЧЫЛДАГААН ТУРБАС

Кыш келген, ону канчап ажарыл деп бир-ле дугаарында хөмүр-даштан хамааржыр апаар. Ол дугаында чугаа ТР-ниң Чазаанга база болган. Бистиң республиканың бүдүрүлге, албан-организация черлерин болгаш чурттакчыларның хөй кезиин «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы кандырыш турар болгай. Бүдүрүлгениң директору Виктор Хомушкуевич Кара-оолга дужуп, бодумнуң сонуургаан айтырыгларымны салдым.

— Кыш келген-не болгай, ону соңгаарладыр арга бар эвес, силерниң бо «Каа-Хем» уургайында база Чадааная уургайында белен хөмүр-даш кайы хире барыл, Виктор Хомушкуевич?

— Чайын «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы хөмүр-даштың өртээн өстүрер дээш хөмүр чүдүрбейн турган дээр болза, ол шын эвес. Акша-төгерик чогундан, албан-организациялар, бүдүрүлгелер чайын хөмүр-даш ап шыдавайн барган. Ам бо хүннерде безин бисте ындыг-ла хөй машина келбейн турар.

Бистиң «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы үшкү кварталда 333 муң тонна хөмүр-дашты чүдүреринге белен кылдыр белеткээр ужурлуг турган бис. Бо хүнде 324 муң тонна хөмүр-даш чүдүреринге белен. Чадаанада 32 муң тонна хөмүр-дашты белеткээн. Бо саннар сентябрь 1-ниң медээзи-биле алдынган. «Каа-Хемниң» хөмүр-даш уургайында ийи участокту хөмүр-дашты чүдүреринге белен кылдыр ажыткаш, чүдүрер ийи эскаваторну тургустувус. Хөмүр-даш чүдүрүп аар дээш келир болза, кандыг-даа саат чокка чүдүргеш чорудуптарынга белен бис. Чүгле хөмүр-даштың өртээн керээ езугаар баш удур төлээр азы туда акшалыг келир болза эки.

— Хөмүр-дашты хостуг өртекке салыр дугайында айтырыгны соңгаарлаткан болгай, бо хүнде 1 тонна хөмүр-дашты кайы хире өртекке садып тур силер?

— Бистиң-биле керээлиг ажылдап турар республиканың одаар үүл сайгарар чери хөмүр-дашты хуу чонга 70 муңга, организацияларга 217 муңга (бо өртектер кожууннар аайы-биле ангы) садып турар болза, бистиң «Каа-Хем», Чадааананың-даа хөмүр-даш уургаларындан хуу-даа чонга, организацияларга, бүдүрүлгелерге чаңгыс өртек 1 тоннада 144 муң рубль. Бо өртекти 1996 чылдың сентябрь 11-ден эгелеп ТР-ниң Чазаа тургузуп каан. Бо хостуг өртек эвес дээрзин чон билип алза эки.

— Чамдык кожууннарның одаар үүл сайгарар төптеринде болгаш культура, өөредилге, эмнелге черлеринде бо хүннерде хөмүр-даш көңгүс чок болуп турар, бир эвес организациялар хөмүр-дашты чүдүрүп алыр дей бээр болза «Каа-Хемниң» хөмүр-даш уургайынга ийи, үш ээлчегни тургузары негеттине бээр деп республиканың одаар үүл сайгарар черинің удуртукчузу С. В. Никонов чугаалап турар, бо талазы-биле бодалыңар кандыгыл, Виктор Хомушкуевич?

— Мен үстүнде база чугааладым, херек кырында мында чүдүреринге белеткеп алган хөмүр-дажвыс 324 муң тонна, ону ийи кезек участоктап чүдүрер. Бир экскаватор хүнде 1500 тонна хөмүр-дашты чүдүрүптер, ийи эскаватор 3000 муң тоннаны чүдүрер-дир. Кышкы үеде бистиң ажылчыннарывыс дүнекиниң 12 шакка чедир ажылдаар. Эрткен чылын чаңгыс хүнде 4 муң тоннаны ажыр чүдүрүп турдувус. Хөмүр чүдүрүлгезиниң талазы-биле бистиң талавыстан кандыг-даа шаптараазын турбас ужурлуг.

Эрткен чылдарның дуржулгазындан ап көөрге, хөмүр-даш сөөртүп келген машиналар 10-12 шак үезинде шуут эндерли бээр, ынчан оочурлаан турептар. Кежээкиниң 5-6 шак үезинде шуут эвээжей бээр. Мону чамдык ажыл-агыйының, организацияларның удуртукчулары өөренип көөр болза, черле ажырбас. Бистиң «Каа-Хемниң» хөмүр-даш уургайындан бир айда 60 муң тонна хөмүр-даш үнген болза, келир айда ол хире хөмүр-дашты чүдүреринге белеткеп алган турар бис. Белен хөмүр-даштың артыкшылы биске доктаамал турар. Чүгле сентябрь айда 61 муң тонна хөмүр-дашты уургайдан чүдүрүп үндүрер ужурлуг бис. Ол болдунмас хире апарды, керээ чарып алган организацияларның санындан билдинип тур. Мооң мурнунда ышкаш чегдинип турар харыывыс чок, халас хөмүр-даш чүдүрбес - деп шиитпир хүлээп алган бис.

— Ажылчыннарның акша-шалың айтырыын канчаар шиитпирлеп тур силер, өске организацияларда өреңер хөй бе?

— Эң берге болгаш чидиибиле тургустунуп турар айтырыгларның бирээзи бо. Чүгле бистиң «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайында 500 хире ажылчын ажылдап турар. Олар сөөлгү катап апрель айның шалыңын алган. Ам сентябрь ай чоруп тур. Бистиң организацияларда алыр ужурлуг өревистиң ниити түңү 30 млрд. рубль чедип турар. Чүгле Кызыл хоорайның ЧЭТ-и безин биске 16 млрд. рубль өрелиг. Ажыыбиле чугаалаарга, эрткен кыжын халас хөмүр-даш одап кыштаан улус-тур ийин. Оон чаңгыс копеек-даа биске эгитпээн.

Акша-төгерик бо хүнде биске херек. Кывар-чаар материалдар, артык кезектер, боттарывыстың организациявыстың кышка белеткели дээш шиитпирлээр айтырыглар хөй.

— «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайын акционер ниитилел кылдыр тургузар дугайында айтырыг ТР-ниң Чазаанга безин кодүрлүп турган, бо талазы-биле бодалыңар кандыгыл, Виктор Хомушкуевич?

— Бистиң «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы күрүне бүдүрүлгези, РФ-тиң Одаар үүл яамызынга хамааржыр турар болгаш Россия Федерациязының өнчүзү болуп турар. Бүдүрүлгени акционер ниитилел кылдыр тургузар дугайында коллективке чугаалашкаш, ооң шупту документилерин кылгаш, ТР-ниң Күрүнениң эт-хөреңгизин эргелеп-башкарар талазы-биле күрүне комитединге киирип берген бис. «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайын акционер ниитилел кылдыр тургузар дугайында ТР-ниң Чазаа чөпшээрежин турар дугайында ат салдынган соонда, РФ-тиң Күрүнениң эт-хөреңгизин эргелеп-башкарар талазы-биле комитетче чорудар, олар бадылаан соонда, РФ-тиң Чазаа доктаал үндүрер. Акционер ниитилел кылдыр тургустунуп кээрге, ооң ажыктыг талазы бар. Акшаландырыышкын айтырыы чоорту шиитпирлеттине бээр. Бистиң Президентивис Ш. Д. Ооржак база деткип турар.

Кажан бистиң «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы акционер ниитилел кылдыр тургустуна бээрге, ооң акциязының 51 хуузун РФ-тиң Күрүнениң эт-хөреңгизин эргелеп-башкарар комитет алгаш, ооң 30 хуузун «Россияның хөмүр-даш» акционер ниитилелге, 21 хуузун Тыва Республикага бээр. Ынчап кээрге акша-төгерик талазы-биле «Россияның хөмүр-даш» акционер ниитилели, Тыва Республиканың Чазаа биске дузалажы бээр. Ол-ла акцияның 24 хуузун боттарывыстың ажылчыннарывыска, пенсионерлерге үлеп бээр бис, 25 хуузун садып үндүрүптер кылдыр көрүп турар бис.

Кайда-даа акша-төгерик айтырыы бергедээн үедир. Ам бистиң хөмүр-даш ап турар организациялар, бүдүрүлгелер санныг, кажан хар чаап, сооп кээрге, дүвүредип кээр чүве болгай. Ынчалза-даа белен хөмүр-даштың артыкшылы биске чедер.

Сергей ХЕРТЕК.

Республика амыдыралындан

ДЕЛЕГЕЙНИ ДЕСКИНДИР

Бригад Санчыевич Дупчүрүнүң делгелгезин Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде ажыткан.

Ховурук шилдің иштинде делгээн дириг амыттаннар дурзулериниче улус аажок кичээнгейлиг кайгаан турлар. Анайлар, сарлыктар, тевелер даштан кылган-даа болза, дириг ышкаш костур. Олардан чораан тос чүзүн мал-маганна.

— Даш чонукчузу мастер Дупчүрүнүң ол мал-маганын шөлге тур узуптарга, олардаан чеди-сес чүзүн элбек малдарга дөмейлешти — деп, музейге келген көрүкчү, чолаачы Ондар Ойдуп оглу Алексей-даа хөөреп турду.

Бо хүннерде алдан беш харлаан Бригад Санчыевич ол уран кылыгларының чамдыызын делегейни дескиндир делгээн деп болур. Ам ол дүрзүлерниң четкен черлериниң чамдыызын маңаа адап көөрге мындыг: Польшага, Чехословакияга, Германияга, Индияда, Грециягa, Англияга, Финляндияга, Норданияга, Японияга, Америкага, Моолга, Вьетнамга, Канадага дээш, оон-даа ыцай.

Ооң ажылдарын шыгжаан черлер Россияда дыка хөй: Москваның бүгү Россияның кааскалга уран чүүлүнүң музейинде, Санкт-Петербургта күрүнениң орус музейинде, ол-ла хоорайның этнография музейинде, Смоленскиниң музейинде, Калининградтың, Калмыкияның чурук галереязында, Улан-Удэниң уран чурулга музейинде, Красноярскиниң уран чурулга галереязында, Магнитогорскиде дээш, оон-даа өске.

Охемчик ОНДАР.

ЧОНУНГА МАКТАЛДЫГ

Суг-Аксы суурда хуу садыгдан үнген-кирген чон үзүктелбес. Ында баартактарда делгээн аъш-чемниң, идик-хептің ассортиментизи хөй, өртектер кожпо садыынга деңнээрге, чиик.

Бичии суурда бирги хуу садыгның ээзи школада тыва болгаш хостуг хүреш тренери, республиканың шыырак дээн мөгелериниң бирээзи Владимир Үвекович Ондар. Уруглары өзүп, ол-бо дээш хереглелдери, негелдези улгадып кээрге, акша-төгерик албайн турар өйде ада-ие кижиге берге-ле. Күрүне ажылынга долузу-биле бердинип, кызарга-даа, шалың бербеске ам канчаар, хол салдынып, муңчулуп олурар эвес, аргазын көөр апаар. Машиналыг Саян арты ажып, барааннап алгаш, суурнуң чонунга үүгээр өртекке садып эгелээш, ынчаар хуу садыглыг болган.

Каш-ла чурттакчылыг бичии суурга шупту чүве көску. Хлебке акша чедирбейн турар кырганнар азы ажыгшужүгге таварышкан кижилер. Бо бүгүнү Ондарларның өг-бүлези эки билип, черчурттугларынга аъш-чемни, акшаны-даа сайгарлыкчы бо чонунга мактадыг.

Оскал-оол КУУЛАР.
Суг-Хөл.

ЧАА РЫНОК

Эрткен неделяда Кызыл садыг баазазының девискээринге хөй-ле машиналар доктаагаан. Аңаа олурганнар, республиканың хереглекчилер ниитилелдериниң даргалары, оларның оралакчылары чоокта чаа ажыттынган мөөңү-биле садар чаа рынокту (базаар) көрүп, таныжып алыры-биле келгеннери ол.

Садыг баазазының директору Владимир Кожай-оол-ович Ооржак аалчыларын эдертип алгаш, хөй-ле секциялардан тургустунган делгем шөлдүг тудугну көргүстү. Бо рынокта соодукчу, бараан чүдүрер дериг-херексел, херек болза автотранспорт, чүдүрүкчүлер, таныыл дээш, оон-даа өске ачыдузаны чедирип турар. База бир эки үүл—совхоз, арат ажыл-агыйы азы Новосибирскиден-даа сайгарлыкчы бо рынокка секцияны садып, хөлезилеп ап болур.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

ТАРААЗЫ БЫШКАЛАК

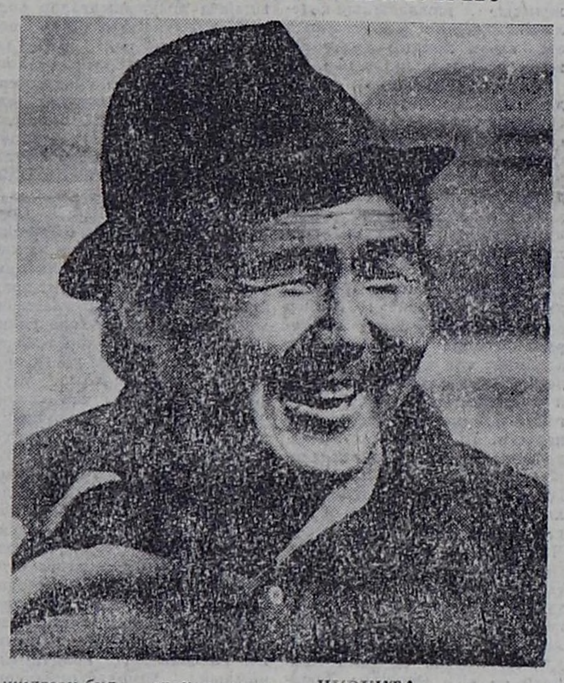

Шамбалыгга барганымда В. С. Мортуй-оолга бо-ла ужуражыр мен. Ортумак дурт-сынныг, мөге-шыырак мага-боттуг, борбак хүрен эр-ле болгай. Баштай ол малчыннарга суг чедирип сөөртүр турду. Чолаачылаар, комбайн, трактор, көдээ ажыл-агый техниказының шуптузун башкарып билир кижи.

Тараа культуралары күзүн чаагай үнүп, быжып, көдээ ишчилерни ажаанзырады бээрге, Вадим Серээевич комбайн башкарар турду. Рынок эргилдзи келирге, ол бурунгу ада-өгбелериниң амыдырал - чуртталгазының кол кезии болур арат ажыл-агыйынче саадал чокка шилчээн.

Шамбалыгның бир кезек шөлүнүң хумагалыг ээ кижиге ынчан таварышканы ол. В. С. Мортуй-оол чер ажылының агротехнологиязын сагып ажылдаарга, ооң тараазының дүжүду арыг, чашпанбок чок бооп турар. Алышкылар баштайгы тараан тараазының дүжүду-биле көдээ ажыл-агый техниказын садып алган.

Арыг кыдыы шөлге «нйиги» хлебти Вадим Мортуй-оол чылдың-на тарыыр. Ооң дүжүду база саарылгалыг болгай. Арат ажыл-агыйында КамАЗ-даа, «К-700»-даа, комбайн-даа бар. Дүңмалары Шөлбан болгаш Геннадийниң идепкейлиг киржилгези-биле эрткен чазын 150 гектар шөлге кызыл-тас болгаш сула культураларын тараан.

Охемчик ОНДАР.

ЧУРУКТА: арат ажыл-агыйының удуртукчузу Вадим МОРТУЙ-ООЛ.

Азторнуң тырттырган чуруу.

Дүвүренчиг медээ

ДЭЭРДЕН БАТКАН БУЗУНДУЛАР

Бай-Тайганың Кара-Хөл Тываның бир каас-чараш булуңнарының бирээзи, мында аң, балык-даа элбек, агыш чыдар суглар, хөлдер бистиң бир кол байлаавыс болуп турар. Сөөлгү үеде бисти бир айыылдыг айтырыг дүвүредип эгелээн, чон база ону эскерип билип турар апарган. 1994 чылдан эгелээш бистиң Кара-Хөлдүң девискээринге янзы-бүрү ракеталарның бузундулары кээп дужуп эгелээн. Ону бис эгезинде херекке албайн турдувус, сөөлүнде ол кээп дүжүп турар артынчылар шуут көвүдээн. Чурттакчы чоннуң болгаш мээң көргеним 6 черде ындыг бузундулар кээп дүшкен, 1995 чылдың чазынында Хөл-Бажында чурттап турар малчын Доора Хертектиң аалының чанында оттап чораан инектериң аразынга кээп дүжерге, бир инек өлген болгай. Харындаа чаяан болуп бажыңга, кижиге дегбээн-дир.

Эрткен чылын бир кээп дүшкен бузундуларны бөлүк геологтарга көргүстүм. Олар ону көргеш, дораан Москваже дамчыдыпкан. Он хире хонганда Москвадан космос шинчилээр төптен бир полковник чедип келди. Ол дүшкен бузундуларны көргүзеривиске, 30 чыл бурунгаар космосче салып үндүрген спутниктериң бузундулары деп тодаратты. Чогум демирлерде дугаарлары, саннарын бижип каан чорду, билир-ле кижи билир чүве-ле ыйнаан. Ол келгеш барган полковниктиң чугаазын езугаар алырга, ол демирлер Алтайның, Хакасияның девискээринге дүжер ужурлуг деп санап турар. Бистиң көргенивис 5-6 черде дүшкен бузундулар-дыр, а Кара-Хөл тайга-сын, арга-арыг-биле бургеттинген чер болгай, кижи көрбес черде та чеже дүшкен чүве.

Бо чылдың август 15-16-да телеграмма келген, Кара-Хөлдүң девискээринге демирлер дүжер деп. Ооң чогум каяа дүшкени билдинмейн барган. Бистиң Кара-Хөлде Красноярск крайның Минусинскиден келген экспедиция бар. Оларның кол сорулгазы ол ракеталарның артынчыларының дүжерин хынап, дүжериниң бетинде өөт-сигенниң, сүгнүң анализин ап, хынап, дүшкениниң соонда база хынап турарлар. 1996 чылдың күзүнүнде дүшкен ол ракета бузундулары радиациялыг болган. Кайы хире радиациялыг болганын, кижилерге хоралыг бе, кандыгыл дээрзин геологтар ону чонга чугаалавайн турар.

Кара-Хөлде бо тургустунуп келген байдал чонну дүвүредип турар. Ол демирлер (ракеталар артынчылары) кайыын кээп турары билдинмес. Ону шериг чажыды дээр. Чогум Москвадан келген геологтарның картазында ол бузундуларның каяа дужерин айтып каан боор чорду. Чогум ол девискээрлерде та кайы хире дужүп турар чүве. Бо дужүп турган бузундулар малчыннарның чурттап турар девискээрлеринде болгаш тодараттынганы ол-дур. Геологтарның меңээ сүмелеп турары болза, кызын Маныгының аңын өлүргеш, ооң эъдин хынадып көр деп турар. ТР-ниң Долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле күрүне комитеди-биле чугаалажып, хыналданы чорудары чугула.

Кара-Хөлдүң девискээринге дүшкен ракета бузундуларының чедирип турар когаралын кайы чер төлээрил, мону Чазак деңнелинге чедир чугаалажыр болза эки.

Максим ИРГИТ.
Кара-Хөлде егерь.

Хүндүлүг кол редактор Василий Ууртакович!

Силерниң солунга парлаттынган «Чеди-Хаан» хөй-ниити организациязынга хамаарыштыр парлаттынган В. Кара-Салдың үүлүнге Парлалга дугаында РФ-тиң хоойлузунуң 46-ны үүлүн барымдаалаш, мээң бо харыы үүлүмүү парлап үндүрериң Силерден дилеп.

УЖУРУ МЕНДЕ ЭВЕС

Август айның сөөлгү ийи хүнүнде тыва радио, «Тувинская правда» база «Шын» солуннар улус-чоннуң эргеажыын камгалаар «Чеди-Хаан» дээр хөй-ниитичи организацияга хамаарышкан улуг кичээнгейин угландырып, Виктор Кара-Салдың бижип белеткээн делгеренгей материалдарны парлап үндүрүп, радиоэфирге дамчыткан.

Чогум бо фактыда принципиалдыг езу-биле алыр болза, багай чүве чок. Хөй-ниитичи-даа, политик-партийжи-даа шажын-чүдүлгелиг болгаш өске-даа уткауглуг хамаатылар хаара тут-тунган каттыжыышкыннар күрүне-даа, ниитилел-даа, парлалга-даа органнарының хайгаарал кичээнгейинге чүүр туруп болбас деп. Ол дээрге хоойлу-дүрүм-биле дүгжүп турар байлал-дыр. Езулуг демократчы ниитилелге хамаарыштыр ында кижи кайгаар чүве-даа чок-ла болгай. Ындыг-даа болза бо талазы-биле солун, сеткүүл арынарынче, радиоэфирже кайы-бир үүл бижип, үүс-үүс кижилернин кичээнгейинче үндүрерде ол дугайын чогуур езу-биле боданып, шупту талазын сайгарып, бижип турар материалдарында киирлери факт-барымдаалар херек кырында бар бе, чок бе деп шын биле мегениң дүгжүп турар-турбазын чогумчалыг тодарадып тургаш, ооң соонда барып улус-чонга, ниитилелге бараалгадыры — бедик мергежилдиг профессионал журналист мен деп чоруур кижиниң хүлээлгези-даа, харыысалгазы-даа ындыг. Бо дугайын Үндезин Хоойлуда база парлалга дугайында хоойлуда тодаргай айтып кааны журналист кижи бүрүзүнге кончуг эки билдингир. Ылаңгыя бижип турар үүлүнүң ужур-утказы, ооң кандыг-үүү таварылга азы болуушкунбиле холбажып турары ооң-биле чедип алыр дээн сорулгазы тодаргай болур ужурлуг дээрзи база билдингир. Бо бүгүнү допчулап бижээнинің кол уржуу болза, үстүнде айытканым В. Кара-Салдың материалының үндезинин, ужур-утказын, чылдагаанын угаан-медерели анаа кижи таптыг черле билип шыдаваазы.

Бирээде, «Чеди-Хаан» дээрге, кандыг-даа политиктиг уткалыг ажыл-чорудулга кылбайн турар хөй-ниитичи организация-дыр. Ону В. Кара-Сал кончуг эки билир. Улус-чоннуң эрге-ажыын камгалап чоруур организацияны биле тура-ла, ол дуу барып политиктиг партияның кежигүнү, ооң Тывада төлөөзи Александр Кашин дээрзи-биле холбап турары чиктиг, мооң утказын кижи кайгап ханмас.

Ийнде, «Чеди-Хаанның» удуртукчуларының бирээзи мени дээрги Кашинге чыпшыр кожуп, ине сүрген хендир ышкаш көргүскени.

Үште, «Чеди-Хаанның» улус-чонга бодунуң эргезин суд таварыштыр камгалап ап болурунуң аргазын сүмелеп турарын ол куруг бюджет-биле холбап, акша-төгерик чок байдалдың чылдагааны-биле деңнеп турарын шуут кайгавас арга чок.

Делгеренгей бижитгинген ук материалдың чүгле бо үш үүлүн сайгарып кээрге безин, оларнын аразында кандыг-даа харылзааны, ужур-утканы кижи дүүштүрүп шыдавас.

Хорадаарының чылдагааны кандыгыл дээрге, мени хуумда одап нүгүлдээнинде эвес, а «Чеди-Хаанның» адын куду базып, ооң ажылында эки тура-биле чаңгыс-даа копеек албайн киржип турар эш-өөрүмнү куду көргенинде. Улус караанга көскүленнеп, солун, сеткүүл таварыштыр, азыг бүрүзүнде алгырып-кышкырган, үш-үдүрүм чугаа-соот үндүрген эрге-чагырганың кезек кижилеринге бодаарга, мээң эш-өөрүм кандыг-даа артык дааш-шимээн чок буянныг үүлезин чүктеп чоруур улустур. Бодап көрүңер даан: суму чагыргазындан эгелээш чазакка чедир кайы дарга, кажан, каяа бөдүүн кижилерниң бажың-балгады, ажытөлү, акша-шалыңы, ажылагыйы азы өлүрткен-чидирткен төрелдери, шеригден дескен оолдары, кара-бажыңда аарып-аржаан чоок кижилери, документилерин чидиргени дээш, өске-даа оларның нарын айтырыгларын шиитпирлежип аай-дедир халыр, саазын-бижик долдуруп, судка камгалап турганын кым көргенил, билирил? Бо бүгүнү кылып чоруп турар улусту үнелеп, деткииринің орнунга, эрге-чагырга органнары, оларның улуг-биче даргалары харын-даа хөй-ниитичи организациязынче анаала актыг черге халдаашкын кылып эгелээн ол-дур. Хамык үүлдү чүгле Чазак билир, шиитпирлээр дээрин көргүзүп, «көрек чаяр» дээн бодал-дыр дизе, меге болбас боор.

Виктор Кара-Салдың материалында айытканы «фактбарымдаалар» — агаар-бойдуста турбаан, кым-даа дыңнаваан, корбээн үүлдер-дир. А В. Салчактың соңгулдага киришкени — ооң Конституция езугаар көрдүнген эргези-дир. Чон бадылаавайн барганы өске херек, улустун шилилгезин хүндүлээр мен. Ийет, келир соңгулдаларга «Чеди-Хаанның» кежигүнери эш-өөрүм-биле калбаа-биле, бир дем киржир деп белеткенип турар бис. Үүгле бис соңгулда үезинде чамдык аяа долган даргалар ышкаш, хоозун аазаашкынар кылып, кордакчыларны бак соглээн сес-домак тарадып, соңгукчуларны алба-дап, чиик аргалар дилеп, ажыглап тургаш, сорулга чедип алыр ажыл-чорудулга кылбас бис. Бистиң чүткүлүвүс — политиктиг капитал эвес, а херек кырында күүсеттинген болгаш күүсеттинер ажылывыс, туружувус. Хоойлу-дүрүм, улус-чоннуң эрге-ажыы, оларны кымгадаа базындырбайн чурттап, амыдырап чоруурду, үезинде база долузу-биле акша-шалыңын, пенсиязын, пособиезин ап орары дээш, бөдүүн чонче угландырган өске-даа күзениишкиннерни «Чеди-Хаанның» сорулгаларының кол-кол адырлары, хевирлери...

А бир эвес каткы азы хомудал чокка чугаалаар чүве болза, В. Кара-Салдың материалының көстүп, чырыкче үнүп келгениң кол чылдагааны — бистиң республиканың хоойлу-дүрүм, хостуг чорук, шынчы туруш айыылдыг байдалда келгени. Сөөлгү хүннерде «Чеди-Хаан» эрге-чагырганың дээди органнарының адынче олар хоойлу-дүрүмде (ооң аразында Үндезин Хоойлуда) соңгукчуларның хостуг эргелерин хажыдып турарының дугайында удурланыышкын бижиктерни чоруткан турган. В. Кара-Салдың бижээни материалдарын ук бижиктерге харыы кыллдыр хүлээп ап болур. Чүге дээрге, Виктор Кара-Сал — Президентиниң болгаш Чазактың парлалгазының харыысалгалыг ажылдакчызы, ындыг болганда ол дээди эрге-чагырга органының шугумун, туружун илереткени ол.

Үстүнде бижиттинген үүл мээң амы-хуумнуң ужурунда эвес, ук материалдарның авторунуң бодунуң сагыш-бодалы база эвес (ону албадапканы азы ооң адын тудуп салыпкайы чадавас), а шынчы чорук база хоойлу-дүрүм дээш турушка, ону илередип, камгалап чоруур улуска эрге-чагырганың чамдык күштериниң удурланып, кыжанып турарында. Бо бүгүнү шын билип турар кижилериниң саны Тывада хүнден хүнче өзүп орары өөрүнчүг.

Вячеслав САЛЧАК.

КЫМГА-ДАА ХАМААРЫШПАС ПОЛИТИКА ТУРАР БЕ?

Дээрги Салчак канчап черле хеп-хенертен В. Кара-Салдың үүлүнүң «маадыры» апарганын аайын тыпаан кижи болуп турар-дыр. «Фактылар кайдал?» — деп ол айтырып турар. Уттуучал дээргиге сагындыраал: ол шуут боду хууда Президентини база Чазакты ажыл төлевирин өйүнде төлевээн дээш судка бериңер деп транспортчуларны кыйгырып турду чоп. «Тува ТВ» телеканалдан хөй улус ону көрген, дыннаан. В. Салчак ындыг арга-биле үүну чедип алыксааныл? Бюджетке акша тыпты бээр бе? Чок болбайн. Акшалыг шоодайны судка кым-даа эккелбес — ону анаа-ла тып алыр чер чок.

Дээрги Салчак берге байдалды ажыглааш, политиктиг аренага чоннуң өөнүү кылдыр бодун база катап көргүзүксээни ол. Кажан Ш. Д. Ооржак болгаш ооң командазы ажылдап тургаш, акша эккелгенде, кажан улус шалыңын алганда, бистерни шуптувусту кандыг-бир дүш көрген силер деп бүзүредирин орадашкан.

Ол боду-даа, Чеди-Хаан аттыг ооң организациязыдаа политикаже хензиг-даа хандыыаан деп туру. Ындыг чүве болза, ам болур соңгулдаларга киржир мен, дээрги Кашиннің Кызыл хоорайның мэринге соңгударын деткиир мен деп база шуут боду-ла медеглээнин үүү деп көөр чүве ирги? «Тува ТВ-информ» солунга ол дугайын боду тодаргай бижиди чоп. А ол дээрге, езулуг политика-ла-дыр.

Оон ыңай. Бир эвес «Чеди-Хаан» чүгле эрге-хоойлу камгалаар организация чүве болза, кижи бүрүзүн, ооң политиктиг туружундан хамаан чокка, чаңгыс аай, чөптүг көрген тургу дег. Ындыг турбуже, Ш. Ооржакты бактап турарлар Салчакка эки кижилер, а ону камгалап турарлар багай кижилер болуп турарын эскерип тур ышкажыл бис.

В. Салчак чоннуң шилип алыышкынын хүндүлээр мен деп бижээн. Ындыг чүве болза, бүгү чоннуң соңгааны Президентиже чүге улустар ыдалап турарыл?

Хосталганы, чөптүг чорукту, хоойлу-дүрүм сагыырын ол база бодунуу-биле көрүп турар хевирлиг. Бодунга база аңаа дөмейлерге олар хамааржыр. Өскелерниң аксын дуглаар. Дээрги Салчактың хөй санныг үүлдериниң, чугааларының соонда, Кара-Сал чаңгыс чүве бижиптерге, ол хоойлу-дүрүм сагыыр-ынче кыйгырган кижи апарган де.

Мындыг «хоойлу-дүрүм камгалакчылары» бисти кес кырынга чедире бербес деп бе? Ынчангаш Вячеслав Салчакка бир ажыктыг сүме кадар бодай-дыр бис: оларның-на соңгуп алганы чагырга-биле чөрүлдээлежиринче улусту күткүвейн көрүңер. Биске ам чаңгыс аай дем болгаш бот-боттарывыска бүзүрежилге херек. Чон бодунуң шилип алыышкынын кылган. Ону бичии политиктиг болуктер кылдыр быдараткан хөрээ чок. Шуптувус тургузукчу ажылдан кылып көрээл.

РЕДАКЦИЯДАН. Авторнуң бижээн харыы чагаазын кандыг-даа эдилге чок бергеш, аңаа Чазактың парлалга албанының берген комментарийни база кады парладывыс.

Чазак Баштыңының оралакчызы Л. С. Монгушка ажык чагаа

АЖЫЫ-БИЛЕ ЧУГААЛААЙН...

№ 79 «Шын» солунга Чазак Баштыңының оралакчызы Лариса Сынаевна Монгуштуң солун дамчыштыр кады ажылдаалыңар деп саналынга бүрүнү-биле каттыштым. Бижикчи дуржулгам эвээш, ынчалза-даа көдээ рынокту бут кырынга тургусчурунга сонуургалым улуг. Кижи анаа-ла кежик манап олурар эвес, сагышсеткилин чоп-биле үлежиксээзи келир-дир. Эвээш-биче-даа болза, мээң санал-оналым аныяк-өскенге аргасүме-даа болур ыйнаан.

Мен база чурттап келген назыным иштинде чонга даянып, ажылдап келдим. Л. С. Монгуш чонга даянып алгаш ажылдап турар мен деп бодунуң чүүлүн бижээнинге таарзындым.

Ук чүүлдү номчааш, эрткен шаг-үезин кижи эргилдир сактып келир-дир. Амыдыралдың дең-дески эвес талалары турар болгай, беленген, каалама орук кайын таваржыр ийик. Дөңгелчиктер, шаптараазыннарны ажып эртерге, кижи угаан кирер, амыдырал дугайында боданыр, шүгдүнер болгай.

Чүү мындыг автор көстүп берди деп айтырыг тургустунып келири чадавас. Ынчангаш бир дугаарында допчу намдарым-биле таныштырып көрейн. Мени Кара-кыс Идамчиковна Соржу дээр. Бай-Тайга кожуунну Дөң-Терек деп черге төрүттүнгенмен. Ам бо хүннерде Шуй сумузунда амыдырап, ажылдап, чурттап чоруур мен. Өг-бүлелиг мен, дөрт кыстыг, бир оолдуг.

1967 чылдан эгелеп, Тээлиниң Культура бажыңынга автоклуб эргелекчилеп киргеш, өг-бүлем аайы-биле Шуйга кээп чурттааш, школа-садиктерге кижизидикчи башкылап, эргелекчилеп ажылдап келдим. Чуртталгамның хөй нуруузун культура-биле колдап эрттирдим. Ясли, садик, аныяк-өскеннерден кырганнарга чедир ажылдап келдим. Бо ажылдап чораан, амыдыралдың бергелерин-даа, беленин-даа көрүп келдим.

Чүге мону бижий бердиң дизе? Мактанырынга ынак эвес мен, чурттап-ла келгеним шаа-ла бо. 1994 чылда, ынчан мен 46 харлыг турган мен, ажыл чок аныяктар-биле бо берге рынокту билгеш, алгы-кеш эттээр болгаш дааранып алгаш, кожуун чагыргазынга бизнес-планны киирдим. Дааранып черниң курстарын доозун алган, ажыл чок 10 аныяк-өскенни хаара тудуп алгаш, ажылбысты субсидия акша-биле эгелединвис.

Биче бүдүрүлгевистиң ады «Ужук». Ажыл чок дээш аныяктарга берген 2 млн. рубль чүге-даа четпес боорга, күрүнеден чээли кылдым. 120 млн. рубльди кожуунну килдистери (Сарыг-оол Демдекович Донгак, Дугар-оол Шожал-Даржаевич Хертек болгаш өскелердаа) чөпшээрээн, аажок-ла өөрдүм. Бо ажылды бут кырынга тургузуп алыр дээш кандыг-даа аргаларны кылып чоруттум. Бут кырынга турбаан-даа болзувусса, чонну сезон аайы-биле идик-хевин янзы-бүрү хевирге кылып келдивис.

Чон бистеринг биче бүдүрүлгевис «Ужукту» үнелеп көрүп турар. Олар чагыгларын кылдырып ап турар. Мээң бажыным чанында бичин бажында дааранып турар бис. Кызылдың инвестиция фондузундан 1995 чылда экономист-бухгалтер Артык-кыс Монгушовна кээп көрүп чорду.

Көргеш, ажырбас, «дириг бүдүрүлге»-дир, деткимче херек дээш. 1997 чылда Чаагай-оол Серенович база Артык-кыс Монгушевна даргаларывыс база чораан. Ол база меңээ өөрүнчүг болду. Бо бүдүрүлгени тургузуп алыр дээш, элээн-не хемчегларни алдым. Эрткен чазын бистерге ужуражып кээп турган улуг удуртукчулардан-даа айтырыгны тургузуп турдум. К. А. Бичелдейден мындыг айтырыг салдым:

— Каадыр-оол Алексеевич, силерниң программаңарда биче бүдүрүлгелер дээш аажок сагыш салып туржуп турар-дыр силер, а биче бүдүрүлгелер дээш алыр ужурлуг акшаларывыс чүге бүтпезил, кажан болурул?

— Силерниң ол акшаларыңар чок, далган, чигир болуп хуула берген — деп, харыы бергеш — Биче бүдүрүлгелерниң акшазын боттарыңарга эккеп чедирип бээр бис — дээр дарга болду.

Манагзынып-даа олурардыр мен.

Бистиң Президентивис Шериг-оол Дизижикович Ооржак ужуражып келгенде, озалдап баргаш, бижимел айтырыг салган мен. Ол-ла бүдүрүлге дээш, даргавыстың Бай-Талче ужуражып чоруптар шагы келген, оон харыылап бээр мен дээш чорупкан мындыг чүве. Боле-ла белен эвес суур чүве-дир. Корум-чуруму база шоолуг эвес, амыдыралы чаңгыс аай эвес, чединмес өг-бүлелер эңмежок.

«Мурнакчы» көдээ ажылагый каттыжышкынының удуртуп-баштап турар удуртукчуларының ажылы кошкак, каш-даа катап директорлар солушкан. Ажылдап келген директор ызырынмас, конторада ажылдап олурарлар чаа келген кижилерни бактап, ыйыктап үндүрүптер. Мен бодаарымга, ужур-ла бар, шупту төрел, өңнүк улустар бөлдүнчүп алган. Ынчангаш ажылы сегивес, чоннуң-даа амыдыралы сегивес. Ам чеже чылдар мынчаар үргүлчүлээр чүве? Мал-маган-даа, тудуг-суур-даа үрелип, төнүп турар чүве-дир. Хамык ажылчын баазалар шупту үрелип октаттынган, оорлаарын оорлап каапкан. Ам канчаар чүвел? Мен бизин биче бүдүрүлге тургузар дээримге, өжеп турул бердилер. Дамчыыр чугаадан дыңнап олурар кижи-дир мен.

Кожуундан ажыл-агый аайы-биле келген даргаларны кончуг таптыг уткааш, ажылдап турар улус кылдыр көзүлгеш, үдеп чорудуптар. Олары эскерип, билбээчеңнеп турар. Ынчаар таптаашкында чоруп турар-дыр.

Бо берге рынок үезинде бола хевээр турар чүве болза, аныяк-өскен канчалы бээр ирги? Оларның аразынга кандыг-даа лекция, беседа чоруптайн турар. Кижизидилге ажылы чорувайн турар. Ооларны, кыстарны ажылче хаара тудуп турар кижи-даа чок. Хөөкүйлерни көрүп турарымга, куда болган черге чыглып келгеш, шугуллайдаа бээр ыйнаан, ажыл-агый чок муңчулуп-даа чоруурулдеп. Өөренир дээрге акша чок, кайнаар баар боор. Ыглажып, маргыжып-даа турарын бо-ла көөр-дүр мен. Эргим редакция, бо черниң кени мен дээш, чурттап турар чонумну утка чок черге мегелевес мен, хыналданы-даа чорудуп болур силер.

Бо дээш шагда-ла бижиксеп турдум. Эрттир манап алган хире-дир мен. Эки талалар база бар. Шупту каяа багай боор. Болдунар чүве болза, билдинмес мээң айтырыгларымны билип алгаш, Лариса Сынаевна меңээ дузалашкан болза. Чээли дээш сүржүп турган мен, акша чок үеде таваржыр кижи чордум. Мээң дилээм — эвээш-биче-даа болза, акшадан дузалап көрген болза. Чазак черинден ажыы-биле диленип олурар кижи-дир мен. Ында ажыл чок аныяктарга чиигелделир фондулардан-даа болза дузадан чедиررин дилеп олур мен. Уткашынар чок чагаа бижий бербээн ирги мен бе? Шын эвес болза, буруудатпайн көрүңер, Лариса Сынаевна. Силерге кан дег кадыкшылды, ажылижиңерге экини күзедим.

Кара-кыс СОРЖУ.

ДҮВҮРЕНЧИГ АРТПЫШААН

Тес-Хем кожуунда кем-херек болур чорук дүвүренчиг болуп артпышаан. 1996 чылдың чартык чылдыы-биле кем-херек үүлгедиишкинин деңней алырга. 2 кем-херек кызырылган, а 11 херек ажыттынмаан азы 1996 чылдың 1-ги чартыында 41 кем-херек болган болза, бо чылдың ол-ла үезинде 89 кем-херек болган. Ооң иштинде аар кем-херектер 49, өлүрүшкүн 4, оорлаашкын 28, мал оорлаашкыны 20 (эртken чылдыындан 6 сан хөй).

Аар кем-херек үүлгедиишкини кожуунда кызырылбайн турары хомуданчыг-даа, харааданчыг-даа, коргунчугдаа-дыр. Бир эвес сумулар аайы-биле алыр болза, ниити үүлгеткен кем-херек Самагалдайда (чагырыкчызы И. Х. Суваан) бо чылын 40, эртken чылын 53, он сес кемниг үүлгедиг кызырылган. Өне нарын байдал Кызыл-Чыраа сумузунда (чагырыкчызы З. И. Лайдып). Эртken чылдың бирги чартында кем-херек үүлгедиишкини чүгле 1 турган болза, бо чылын 13, он ийи катап өскен. Шуурмакта (чагырыкчызы Ш. М. Биче-оол) бо чылын 10, а эртken чылын беш турган. Ү. Шынаа (чагырыкчызы Д. М. Чагар-оол) эртken чылын 3, бо чылдың алды айында 7, азы 4 кем-херек өскен.

Берт-Даг (Х-М. Д. Санаа), Чыргланды (О. Ч. Сырат) кем-херек үүлгедиишкинин эртken-даа, бо-даа чылда ол деңнелинде хевээр тудуп турарлар.

Кижиниң амы-тынынга когарал чедирер чорук кожуунда өскен. Самагалдай эртken чылын 3, бо чылын 2, Ү. Шынаа биле Ак-Эрик суурларга 1-1 өлүрүүшкүннер болган. 6 ай болгаш-ла 4 кижиниң амы-тынын үзүп, өлүрүп турар чүве болза, чеже кижиниң ажы-төлү өскүс артар-дыр. Оон ыңай аңаа немеп болгу дег социал байдал бар. Ү е бергедеп, амыдырал нарын байдалда азы чурттаганың аъш-чем аймаа эвээш турда-ла, сумуларда төнмес-батпас байырлалдар көвүдээн.

Кижиниң бирээзи арагалап эжин өлүрүп чыдар, ийигизи бажың кавырактанып, а үшкүзү мал-маган оорлап, дөрткү-бешки кижи аас-дыл, алгыш-кырыш үндүрген болур-дур. Оорлаашкын эмин эртken. Сумулардан көрээл: ниити оорлаашкын болгаш мал-маган оорлап, кем-херек үүлгедир чорук өзүп турар. Кожуунда эртken 96 чылда 20 оорлаашкын болган болза, бо чылын 36 четken болгаш мал-маган оорлаары 20 четken, а эртken чылын 14 турган.

Самагалдай оорлаашкынны 7 санга, мал оорун 1 санга кызырган. Ү. Шынаа оорлаашкын болгаш мал оорлаар чорукту 2-2 санга эвээжеткен. Кызыл-Чыраа бо чылын оорлаашкынны болдурбаан, а мал оорлары 4 санга немешкен. Чыргланды 1-1 санга кызырган. Үстүнде фактылар, саннар хоойлу-дүрүмнү ында чагырыкчылар чон ортузунга чорудун турарын херечилеп турар-дыр.

Берт-Даг сумузунда оорлаашкын 2, мал оору 1 санга, хөй националдыг суму Шуурмакта оорлаашкын 1, мал оорлаашкыны 4 санга өскен.

Мында кайы-даа оорлаашкын аар кем-херек үүлгедиинге санадыр. Бүгү-ле кем-херекке онаажып турар кижилер арагалааш, ооң албызынга калчаарап калгандыр. Оон ыңай кожуунну чагыргазы болгаш административ органнар: суд, прокуратура болгаш ИХК-зинден, кожуунда күрүнениң айыыл чок албаны кайы-даа сумуларга чон ортузунга калбак лекция-беседаны хоойлудурум талазы-биле кылбаан деп бодум хуумда эскердим.

Чон мурнунга суртаал ажылы кижилерге билиндириишкинниг эвейикпе. Лекция-беседа дыңнаан кижилер калбак массага ак-караны чедириптер дээштиг дээрзи билдингир. Ону кожуунда четпес чорудуп келген. Улусчу дружина, улусчу контроль деп шаандагы идепкейлиглериң изин истевейн, чагырыкчылар олутпай хөөнүг турарында. Суму чагырыкчылары чаа үүл кылырын бодавайн турар-дыр.

А арбан сумунуң иштинде өг-бүлелер биеэги-ле агитквартира деп арын чагган үүлүнде сумузун үзүп алган олурары четпес деп бодаар мен.

Арбанның тургузуу бичии күрүне ышкажыл. Ол күрүнени ажылдадыпса, төрел бөлүктерниң ат-нүүрү алгып, боттуг ажыл-амыдыралчы чорук боттаныр деп сүмем ындыг. Кижи бүрүзү, арбанның оглу-кызы хоойлу-дүрүмнүң кеземчезин ожаап, оваарып билир турарынга арбан салдарлыг ийик.

Тес-Хем бурунгу шагдан кыдыг-кызыгаар суму. Моолче «Чүргүй-оол» совхозтуң 11 аъттарын, а хуу чоннуң Расул Далааның 19, Виктор Арыбааның 11, Самдар-ооллуң 4 база Сорулга Сандактың 12, Ногаан-оол Соянның 9 аъдын дөрбеттер кызыгаар эрттир суре берген. Ол аъттардан Виктор Арабааның 4, Ногаан-оол Соянның 8 аъды дедир эгиттинген.

Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтуң малчыны Михаил Оюннуң 9 баш малын база моол тала оорлаан. Ооң кулуннуг бе болгаш 4 аъдын оорлаан моолдар Шара-Сүүр (моол заставага дужарган. А херек кырында тус черниң старшиназы 5 малды Тываже эрттирбейн берген.

Тес-Хем кожуунну ИХК-ниң криминалдыг милицияның начальниги М. Монгуш, Валентин Сергеевич Баянов негелде кылырга моол заставадан старшина Кансуг 2 аътты моолдар оорлай берген, 2 аътты үптей берген деп тайылбырлааш, ук малдарны эгидип бээринден ойталаан.

Күрүнелер аразынга мындыг каржы-хажагай чүүлдер турда, ылаңгыя старшина Кансуттуң аажызы мындыг турда, Моолдан 70 чыгам чылгыны эгидип алыры нарын болуп артпас аргажоктур.

Кижи чурту кидирээштиг, кижи чеми хымыралдыг дижир. Малын база эт-севин оорлаткан хамаатылар карганып орар чордулар. ИХК-ниң ажылдакчылары кем-херек үүлгедикчизин туткаш, херек ажыдып кааргa, демги хомудалын когарааннар дедир ап алырга, оорларның азы кижи эттээн хулганнарның бажы эттенип база катап кем-херекке онаажып чыдарлар бар болду. Оларны суд манап турар.

ИХК-ниң ажыл-амыдыралын штаб начальниги, милициянның майору Сагаан-оол Санчат, криминалдыг милициянның начальниги, милициянның майору Валентин Баянов-биле элээн-не үр чамдык анализтерни үндүрдүвүс.

Кем-херек үүлгедикчилерин тывар, ону болдурбас талазы-биле арга-дужулгазы өзүп, шалыпкын хемчегларни ап турар милиция ажылдакчыларын адаар болдулар. Кем-херек истеп, тывар (УР) оперативтиг ажылдакчылардан улуг лейтенант М. В. Дандар, лейтенантылар: Б-Б. Д. Кидиспей, Ш. М. Тирчин база участок шагдаалары лейтенантылар: М. О. Арапчор, О. Я. Шоюн болгаш КАИ ажылдакчылары, сержантылар: Э. Ш. Монгуш, С. Л. Дангыт, А. Номчула, ол ышкаш дежурный кезектен лейтенант С. К. Сандык база улуг лейтенант Арсен Алсаев макталдыг ажылдап турары өөрүнчүг.

ИХК-ниң сорулгазы кем-херек үүлгедиишкинин кожуунга кажангызындан эвээжедири болур. Улус чонум, амыр-чыргалдыг болгаш хоступ шөлээн чуртталгавыска моондак тургузуп турарларны тып, тудуп турар милиция ажылдакчыларынга боттуг дуза чедирип, ажылдаарвысты хүлээнип көрээлиңер. Демнигде күштүг деп чүве бар.

Кожуунну ИХК-ниң ажылдакчылары Россия милициязының 80 чылын төлептиг үткүүр дээш, хоойлудурум хажыдыкчылары-биле чидиг демиселди тургускан. Ү е-биле үннеш, амыдыралдың негелдезинге сыныш дивес туруш милициянның ажылынга быжыг быра болур.

Моторк ТИРЧИН.

«ТУВА ТВ-ИНФОРМ»-ДА ПРОФАННАР БОЛГАШ ОЛАРНЫҢ ЧУЛЧУРУУШКУННАРЫ

Президентиниң инаугурациязын — соңгулдалар сөөлүнде албан-дужаалынга эгелеп киргениниң байырлыг езулалын «Тува ТВ-информ» солун бижээнден бээр элээн каш айлар эрткен. Ынчаарда солуннуң корреспондентизи Михаил Рудаков ол болуушкунну шыдаар-ла шаа-биле канчаар-даа бижээн ийик. Ооң сөөлүнде ол дээш бодун агартынарын база-ла шыдаар-ла шаа-биле оралдашкан.

Бо эрткен үениң дургузунда солуннуң редактору Юрий Лопатченко халажы берген. ТР-ниң прокуратуразының оназа чугула херектер талазы-биле байысаакчызы турган Сергей Горев редакторнуң ширээзин ээлепкеш, «солуннуң арнын өскертиринге» идеген турарын «Центр Азии» солуннуң август 21-27-де үнген номеринге берген интервьюзунга медеглеп, «Мөөңнеттинген дуржулганы барымдаалап көрбүшаан, чаа угланыышкынны бодап турарын» дыңнаткан. Ол чогум кайы хире шыырак байысаакчы турганын чугаалап шыдавас мен: билбес чүвезин кижиниң мегелээн херээ чок-ла болгай. Ынчалзажок ол редактор болган сөөлүнде «Тува ТВ-информ»-нуң арынгүүрү бичии-даа өскерилбээн. Харын, мырыңай-ла сыр өске болган. Мурнундаазы ышкаш, солуннуң арыннарынга чүгле чиге эвес хөй чүүлдер болгаш техниктиг частыыглар эвес, харын «сарыылдыг» шыңгыы чаа шелишкиннер парлаттынын эгелээн.

Ооң тодаргай чижээ — 1997 чылдың август 28 — сентябрь 4-те солуннуң номеринге парлаттынган «Президент хоойлу-дүрүмге удур туржуп турары ол бе?» деп эгелиг редакция чүүлчүгежидир. Ол чүүлчүгештиг хемчээли улуг эвес, ынчалзажок шаштыыглыг чүүлдер ында эңдерик. «Эртем-билигиг кижилериң арын-нүүрүнде шоодугга таварышпас төлээде, бадыткалдар системазын ынчаар тургускан херээ чок боор» деп темага хамаарыштыр семинарга көскү чижек кыллыр дээш өөредилге черлеринде логика башкылары солуннуң ол чүүлчүгежин ажыглаар болза, олар хомудавастар ийик. Чүүлчүгеште киирген мege чижектер илдең болгаш каракка дораанна көстү бээр. Ук чүүлчүгеш парлаттынган сөөлүнде чаржынчыг солуннуң коллективи бүгү республикага «алдаржый» бергенинге кандыгдаа чигиниишкин чок. Ол чүүлчүгеш мурнуку чүүл болганда, солун коллективинің бүгү кежигүннери: шупту-зунуң болгаш кижи бүрузунуң хөделиишкиннери дараазында эртем-тайылбырлыг тодаргайлаашкынынга таваржып турар:

«Профанация» (profano — бужартадыр, дорамчылаар, сеткилин хомудадыр дээн латин сөс)— кым-бир кижиниң бодалын мугулай езу-биле тайылбырлаары, хажыдары, будалдырары, езулуг ханы хүндүткелди эдилеп чоруур кижиге хамаарыштыр хүндүткел чок болгаш дорамчылаашкынныг аажылал». (Н. И. Кондаков. Логиканың словарь-тайылбыр ному. «Эртем» деп ном үндүрер чер. М., 1975, арын 495).

Чазакты чаартканынга хамаарыштыр маргылдажып, изиглешкен хөй чүүлдер масалыг информация чепсектеринге кыптыккан турганын номчукчулар сактып тур боор. Соңгулда мурнунуң программазын боттандырары Ш. Д. Ооржакка ындыг-ла чиик эвес дээрзин номчукчулар база билип турар. Ынчалзажок ол аткаарлавайн, хоойлу-дүрүмнүң хемчээли-биле удур туруштуг бүгү моондактарны ажып эртип турар. Соңгукчуларның күзээшкиннерин болгаш шүгүмчүлелин барымдаалап көрген түңнелинде ТР-ниң Чазааның составы чаартынган. А соңгукчуларга аазап, хүлээнген хемчээли-биле парламентини чаартыр болгаш тус чер чагыргаларының даргалары-биле керээ-дугуржулгаларны кылыр дугайында Конституцияга эдилгелериниң телевилелдерин Улуг Хуралдың эдлчеглиг сөөлгү хуралынга ол киирген.

Чер-черде байдалдың нарынын барымдаалап көрбүшаан, күрүне эрге-чагыргазының органнарын болгаш тус черниң бот-башкарылга органнарының аразынга демнежип ажылдаарының механизмин сайзырадырының чугулазын Президент демдеглеп, ол айтырыг талазы-биле Улуг Хуралдың эдлчеглиг хуралынга тодаргай тайылбыр кылып, чүве чугаалаан.

Эрге-хоойлу реформазын чорудар. Конституцияны сайзыраңгайжыдар, республикада чоннуң эрге-чагыргазын быжыглаар талазы-биле сөөлгү беш чыл дургузунда кандыг чүүлдерниң чедип алдынганын ол тодаргай чугаалаан. Ооң сөөлүнде тус чер бот-башкарылгазының хоойлужудулга бааза зының байдалын анализтээн болгаш ацаа хамаарышкан үндезилекчи хоойлуларның чок болуп турарын, оларны ажылдап кылыр талазы-биле улуг ажылды чорударының эргежок чугулазын айыткан (муниципалитеттиң он-он, харын чүс-чүс хоойлулары херек дээрзин онзалап демдеглээн).

Бодунуң чугаазынга ооң айыткааны болза: «Президентиниң болгаш тус чер чагыргаларының даргаларының аразынга керээ-дугуржулгаларны кылырынга хамаарышкан эдилгениң бирги дозевилелинге хамаарыштыр дадагалаашкыннарның туруп келирин баш бурунгаар көрүп тур мен: ол дөзевилел болза, тургустунган эрге-хоойлу хемчээлдеринге арай боорда ижигип турар-дыр. А хамык ужур чүдел дизе, ол хемчээлдерде амыдырал — амыдырал эвес, а боттуг догуннаашкын-дыр. Үениң шылгалдазынга шыдашпаан багай хоойлуларны мугулай езу-биле эдерген херээ бар бе ынчаш?»

Бодунуң киргени эдилгелер төлевилелдериниң кайы-бирээзин шилип алырын Улуг Хуралга Президент саналдаан.

Тус чер чагырга даргалары-биле керээ-дугуржулгаларны Президент кылыр дугайында эдилгени хүлээп алыры эргежок чугула деп, Улуг Хурал санап көрген.

Ынчангаш Ш. Д. Ооржак хоойлудан ойталаан дугайында эвес, а чер-черниң онзагай байдалдарын болгаш боттуг амыдыралды барымдаалап көрбүшаан, тус черниң бот-башкарылгазының хоойлужудулга бааза зының сайзыраңгайжыдар дугайында чугаалаан. А Президентиниң чугаазының сөзүглелин допчулап танышкан сөөлүнде, чоннуң үлегерлеп чугаалааны ышкаш, «бистиң кошкарларывысче катап эглип көрээли». Республиканың күрүне баштыңынга хамаарыштыр өжээтен езу-биле чаржынчыг шоглаашкын-хөделиишкиннериң дугайында ам элээн хандыр чугаалажып, сайгарар апаар-дыр.

«Тува ТВ-информ» солунда дээргилер бүгү-ле үүвени боттарыныы-биле көргүзеринде оралдажып турарлар-дыр. Оларның өжегерээн соора угаазылалының үре-түңнелдери-биле, а чигези-биле сөглээрге — хоозун чулчуруушкуннары-биле таныыптаалы, хүндүлүг номчукчулар. Президентиниң чугаазының алыс утказын ол дээргилер дыка-ла хажыткан: ыядыр арын-нүүр чогу-биле өжегерээн соора тайылбырлап каапкан: ооң чугаалаан үүлдерин чугаалаваан кылдыр, а чугаалаваан үүлдерин чугаалаан кылдыр нүүлдээнер-дир. Шак ынчаар хажыдыышкыннарны, «эдилгелерни» киирген түңнелинде Ш. Д. Ооржак кандыг-даа хоойлуга «удур» кылдыр нүүл езузу-биле бижээннер. Чижээлээрге, ооң чугаалаан сөстериниң чамдыызы, ылаңгыя эгезин ап каапкаш, ортузун азы төнчүзүн ол дээргилер киирип кааргa, Президентиниң чугаазының алыс утказы хажый бербейн канчаар — «Ш. Ооржак: Хоойлунуң хемчээлдеринде амыдырал — амыдырал эвес, а догуннаашкын-дыр». Шак ынчаар өжегерээн хажыдарга, чүү-даа чүвениң ужур-утказы өскерлип каар болгай. Ол дээргилер ону долгандыр «танцылап» турул бергеннер.

Ындыг чижектиг хажыдыышкынны логика эртеминиң дылында тезисти солууру дээр. Хажык чок эртем номун база катап ажып, ында тайылбырны көрээлиңер:

«Тезисти солууру» (латинибиле — ignoratio elenchi) — дүүшкээнинің хоойлузун хажыткаңы-биле холбаштыр шынзыдылгага тургустунул келген логиктиг частыыг.

...Тезисти солуурун кол кезиинде идип үндүрген тезисти ажыы-биле бадыткап шыдавас шак ындыг кижилер кылыр, Ынчангаш олар номчукчунуң (дыңнакчыныңң) кичээнгейин чардыктырарын кызыдар. Олар чаа тезисти идип үндүрер, ынчалзажок оозу баштайгызы-биле дөмейлежип-даа турар болза, шуутла сыр дедир ужур-уткалыг болур. Ынчаарда бирги тезистиң утказының шыныын бадыткап турар дээр чижектиг кевирин киирерин кызыдар. (Логиктиг тайылбыр-словарь, 448-ки арын).

«Тува ТВ-информ»-нуң шорбарлакчыларынга Президентиниң тезистерин көзүлдүр-ле хажыдары боттарынга таарымчалыг кылдыр тайылбырлап, ону күзээни-биле карартырынга ажыктыг боор. Маңаа олар боттарының чаржынчыг сатыш-сеткилин ажыдып ап шыдапканнар. Чүңү немей бижип, будулгаазын кылбаан дээр силер: янзы-бүрү кем-херек үүлгедикчилерин деткээн-даа дээндир, массалыг репрессияларның каргыштыг үелерин эгидер дээн-дир дээш-ле барган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, хоп-меге, кара сагышка харам чок болганнар.

Ынчалзажок олар куруг черге, хоозун кызытканнардыр ийин. Логиканың хажык чок дүрүмү мындыг: эге тезисти солаан азы ол эгезинден-не шын эвес болза, оон ыңайгы шынзыдылгалар болгаш бадыткалдар (бир эвес ужур-дүрүм чок буруудадыышкыннарны, ыят чок хоп-мегени ынча деп болур чүве болза) шуптузу хоозун меге болур. Оон эрткеш, боттарының бажы, мээзи четпес чүүлче шурааш, олар боттары-ла боттарын соп алганнар.

Чижээ, олар Ш. Д. Ооржакты эрге-хоойлу сагыйын турар, хоойлуга удур хажыдыышкыннар кылганнарны салаазын өттүр көрүп орар дээн чижектиг буруудаткаш, херек кырында эт-хөреңгини, бүдүрүлге дериг-хөрекселдерин база акша-хөреңгини самчыгдап турарларга удур хемчег албас тус чер «хаанчыгаштарынга» күрүнениң контролюнга удур туржуп турарлары ол болур. Ол бүгүнү чылча шавары дээш туржуп турар Президентиниң сөстерин эвес, а оларның редакция чүүлүнүң «төтчеглекчилер, хээли сүрүкчүлери, кажар оптуглар болгаш бандиттер сагыш ханган катаптап турарлар» дээн сөстерин амырап ажыглап турар деп билиңер, ындыг арганы Ш. Ооржактың политиктиг чамдык удурланыкчылары база ажыглап турар болдур ийин.

Ам большевиктер дугайында. Бистиң адаанывыс демги өөдежок журналистеривистиң Президентиге удур каржы халдаашкыннарын олар безин кайтап көрүп турар хевирлиг. Олар Президентиге революсчу аргаларны шамнавышаан, чогум-на боттары ол дээш кызыдып турарларын билбестер-дир. Ш. Ооржак тус чер бот-башкарылгазынче чер-черниң онзагай байдалдарын база шилчилге үезиниң негелделерин барымдаалап чоорту хөгжүлделиг кылдыр шилчириниң дугайын чугаалап турар болза, олар бисти демократтыг деп-шилгелиг чурттардан чара бижип алган хоойлуларын сыгавышаан, шапкын шураашкынче, ам чүгле коммунизмче эвес, а капитализмче ындыг шураашкынны кылырынче кыйгырып турар. Ол кандыг шураашкын болурул аан, ол чүгле хоозун семээшкин болур ийик. Моортан алырга, оларга эрги дырбаатар херек, бажы кижип турары ол боор.

Амгы үеде чедиишкиннинг хөгжүп турар чурт бүрүзү эрге-хоойлулуг ниитилелче бодунуң бот-тускайлаң оруубиле чоруп, боттарының хоойлуларын улуг хуусааның дургузунда чаартып база сайзыраңгайжыдып тура чедип алган деп чүвени билири чугула. А бистиң адачурттуң эрге-хоойлу бижикчилери база чогаадыкчылары оларның дуржулгазын Россияның амгы байдалы-биле угаан-сарыылдыг чүүлдештирип көөрүнүң орнунга, биске ам дээрезинде ажыглаттынмас чүүлдерни хоолгалап турарлар. Ынчангаш соонда барып хоойлулар чүге ажылдавайн, а чамдык таварылгаларда харын шуут дедир башкарар боор турарынга элдепсинерлер-дир.

Чүгле элдепсинип, шыжыгып турган болза кандыг дээр, ол кадында кым буруулугул, ону тып эккелиңер дээр чижектиг. Көрүңер даан, кожуунларны бүдүрүлгелерге (долу утказы-биле эвес, а чүгле акша-хөреңги салыышкыннарының талазы-биле аан) деңней кааптарга, оларның сагыжына «азыгларында автоматтарлыг, суургалар-лыг теннис сывырындактыг» херимнер көстүп келген. А олар бир эвес ол «зоналарга» боттары эвес, политиктиг удурланыкчылары кире бээр болза, аңаа каяа удурланыр ийиктер.

Бир эвес ындыг эвес турган чүве болза, ол чүүлүнге оор-сук дээш кайы үеде сыыртаткан мурнуу-көрей президентини чүге сакты бээрлер ийик, 38 чылларның ТАР езузу-биле Ооржакка удур нүүлдү ТР-ниң Конституциязын ол-бо хербелен тура чүге чогаады бээр деп.

Республикада националдар аразында хөлээшкиннер чаа-ла чавырлып читкенде, бистиң демократтар ады астынган кижилеривис боттарының солуннарының арынларында ол болуушкуннарның «маадырларын», А. Кашин ышкаш чаа тыптып келген «демиселчилерни» алгапмактап тура, Ш. Ооржак чүү дээш орден-биле шаңнаткан чоор деп элдепсинген хевир көргүзүп, ооң назы-харынга болгаш ачы-хавыяазынга хамаарыштыр үй-балай чулчуруп турган херээ чүл. Ол дээргилерге мындыг айтырыгны салза: бир эвес 90—91 чылдарның дүшкүүрлүг үезинде Ооржактың болгаш ооң командазының байдалды таарыштыр шиитпирлээр талазыбиле күжениишкиннери эвес болза, олар боттары ам кайда чыдарын, кымны каргап шыдаарын билип турлар ирги бе, бөгүнде алгыш-кырыштыг апарган солунун үндүрүп шыдаар болгаш чоннуң бадылаашкыннарын хөй кезинбиле Президентиге база катап соңгуп алганы кижизинге удур чуттуг хоп-мегени тарадыр аргазы туржук ирги бе?

Кижи бүрүзүнүң ажыл-херектериниң хире-шаа-биле ону үнелээри чөптүг болгаш чогуур-ла болгай. Бүгү-ле ээлеп чораан албан-дужаалдарынга кезээде долу бердинип ажылдап келген Ш. Ооржакты (ол 1997 чылдың июль 21-ге чедир чаңгыс-даа күрүне шаңналы ап көрбээнин сагындыраалы) РФ-тиң Президентизиниң Чарлыы-биле «Республиканың экономиказын реформалаарынга база улустар аразында найыралды болгаш кады ажылдажылганы быжыглаарынга улуг салыышкыны дээш» Найырал ордени-биле шаңнаан.

А ынчаарга «Тува ТВ-информ»-нуң дээргилеринге шыынны хажыткаңы, ёра чогу база хоп-нүүлү дээш хоптакчылар деп ат тааржыр боор. Ол дугайын эртем номундан ушта бижилгелер, тодарадылгалар-биле бадыткаарын кызыттывыс. Хажыдыкчылар, хоптакчылар деп аттар ынчангаш ук дээргилерге чөптүү-биле тааржыр.

Н. МИХАЛИЩИН.

ЧЕР РЕФОРМАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың чер курлавыларының болгаш чер тургузуунуң күрүне комитединиң ээлчеглиг чөвүлел хуралы болуп эрткен. Хуралды комитеттиң даргазы В. С. Очур-оол башкарып эрттирген. Аңаа кожууннарның чер комитеттериниң даргалары, оларның контроль талазы-биле оралакчылары, Тываның «Востсибниигипрозем» бүдүрүлгениң директоры В. П. Селиверстов, ТР-ниң Долгандыр турар хүрээлелди камгалаар талазы-биле күрүне комитединиң кол специализи И. Салчак. Төп аппараттың чер тургузуунун талазы-биле специалистери киришкен.

Чөвүлел хуралга Чаа-Хөл. Улуг-Хем кожуун комитеттеринде чер реформазының канчаар чоруп турарының дугайында база комитет даргаларының тус черниң чагырга черлери-биле харыысалгалыг ажылының, чер ажыглакчыларының үндүрүүн, аренда акшаларын сан-хөө болгаш үндүүг органнарында киирип турарының даңзызын база ол ышкаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң кирген чер үндүрүүнүн бюджет акшаларын чогуур органнарның хоойлу езугаар ажыглалының дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Хүн айтырыының талазыбиле ук кожууннарның чер комитеттериниң даргалары тодаргай негелделерни кылганнар.

Чөвүлел хуралга санал берген эштер чер реформаларында тургустунуп келген бергелерни ажып эртериниң аргаларын, боттарының бодалдарын, сүмелерин киирген.

Тывакүрчер комитединиң даргазы В. С. Очур-оол бодунуң допчу чугаазынга эки арга-дуржулгалыг ажылагыйлар бар-даа болза, реформаның оожум темп-биле чоруп турарынга доктааган. Кол-ла сорулга — хоойлудүрүмнерниң күүселдезин чедип алыр, черниң инвентаризация ажылын ыяк чорударын, чер үндүрүүнден болгаш аренда төлевиринден кирген акшаларны, хоойлу езугаар, үгле чер тургузуунуң ажылдарынче ажыглаарын хуралга чугаалашкан.

Чөвүлел хуралдың хүлээп алган хемчеглеринде амыдыралга боттаны берги дег чүүлдер хөй.

Чимисмаа МОНГУШ.

Иелер. Оларның деңнеттинмес амыдыралы

«АВАЙ, АШТААРЫМНЫ»

— Авай! Аштап тур мен! Ажылдап чоруптарыңга чүүү чиир бис? — деп сымыранган чеди харлыг чаш уругнуң үүү кулактарымга дыңналып чор. Оон дора үүле-салымныг чеже-чеже чаш кижилер сүүзүн амданныг аъш-чем, конфета, чигир хамаанчок, хырнын дүптептер чүве бодап чорлар ирги? Хөөкүй иени! Кээргенчиг чаштарны! Мен бо сөстерни агаардан албадым, чогаадыптар чогаалчы эвесле болгай мен. Көргеним, дыңнааным сагыш-сеткилди өрүмней бээр сөстер бо материалды бижиринче албадапты.

Чоокта чаа бир көдээ суурга баргаш, үш кыстарлыг, төрелим боор (ырак) уругнуң бажыңынга хонгаш, дыңнаан сөстерим-дир ийин. Хөөкүй, кыс кижи болгаш «пэиг-карадан» өске чүмдаа чок-тур ийин, акый — дээш, кара шайын кутту. Ам ол аныяк иениң чугаазын катаптап көрейн:

— Күжүр акым! Кончуумну көрдүң бе? Арага-хымыс ижер хамаанчок, сагыжымдаа чок кижи мен. Кижизи бак кижиге таварышкаш, түреп чоруурумну. Ажылга хөөн чок, арага көгээри. Чүгээр чырык-ла чүвевисти садыш ижипкеш, бистерни эттеп-соп, коргудуп, түреткеш, чоруй барган. Мындыг хилинчекти көөр мен деп кым бодап чораан. Чеже-даа кызарымга, черле хоржок-тур. Оода бо уругларның дузаламчы акшазы база үнмес. Өлүксээм кээр апарды. Ынчаар бе дээрге, бо ажы-төлдүң кээргенчиин! Көрүүп кээр хире чүгээр чоок кижилерим база чок. Диленип чеже диленир. Аштап-суксап, падын барап чор бис. Бо-даа кижи канчаар, чаш кижилерниң кадыы-ла кончуг-дур. Школа база ажыттынар четкен. Номдептер, кыдыраш-саазын, идик-хеп, ижер-чиири, откөзү... — дээш, чугаазы үзүктелип, карактарының чаштары кылаңнажып, дамдылады. Кээргенчиин! Түреңги амыдырал — хөөкүй ие кижини өлүм-биле чугаалаштырып турар. «Шынаппла, машиналыг турган болзумза садыпкаш, ооң өртээн берипсимзе» деп бодап, өсбаарым карарды.

Ие-чаштар дугайында чеже эки сөстерни улуг-даа, бичии-даа даргаларывыс, депутаттарывыс катаптаваан дээр, а херек кырында чүүдаа чок деп болур. Мында бижиттинген ие-чаштардандаа чаржынчыглар бар-дыр ийин. Кижи. Ооң адын улуг үжүк-биле бижиирзинден тура бистерни өөредип чораан болгай. Ам...

Ажыы-биле чугаалаарга, эвээш-биче-даа болза, пенсионерлер ажы-төлүн, кожаларын аңгарып чоруур дүзе улуг чазыг болбас боор. Ажылдап-ла турар, а хөөкүй кижилерниң ажыг дери-биле ажылдап каан акшакөпеєз чок. Эвээш-даа болза, үе-шаанда үнелиг саазынларны чон ап турган болза, мындыг түрегдел каяа турар.

Эргим, дээргилер! Силерниң саналыңар үүл? Ийе, чамдык араттарда мал-маган хамаанчок, машына-техника ос-хорум-на болгай. Кижи бүрүзү алыксак-чиксек, кажар-хыныыр эвес. Амыдыралга бижип, чугаалап кааны ышкаш ындыг тааржылга каяа турар. Чон аразында ие-чаштарның эң-не ядыытүреңги, хылдың кырында чурттап чоруур кезиинче кичээнгей салыр үе келбээн бе? Чана бээр аалы чок, кире бээр бажыңы чоктарны чок деп болбас. Хоорайның бок төгер черинде чурттап турумчуй бергеннер дугайын номчаан-даа, дыңнаан-даа мен. Бир арагага сундулуг кижи:

— Чурттаганы көрдүм, дуңмам. Бир сээдеңнеп чораан одаг чырыын көргеш чеде бердим. Садыг-магазиннерге үезин эрттир чыткаш төктүрүпкен колбасалар, чаглар, быштак. Өрттедипкеш чоруй барган. Таныырым херээжен кижи:

— Мен мында чурттап чор мен — дээш, чадырынче чалаан. Чеде бердим. Чем дээрге, чем! Колбасаны хээй кескеш, үсте хайындырып каан. Тотпаан хырным аңаа тоттурдум. Бир эр кижи келгеш: «Сен чүү кижи сен? Чор! Чан! — дээш хөлчок кылынган. Шыдажып эртим. Хоржок! Маңаа хөй улус көскүлеңнеп болбас. Ойлады бээр чер боор — деп сеткилин ажыткан чери бар.

Кээргенчиг ие-чаштарвысты канчалаа экил?

Эрензен ТЕЖИТ.

Кышкы соок чыварга хыраалай берген дыт күзүрүмү дег хылбаң ак хоюг дүктери довурзак ышкаш борбак бөргүнүң адаандан кастыктар чедир долгандыр куржапкан дег, дурт-сыны ам-даа улуг өскерилбээн, сезен хар чоокшулаза-даа, сергээ хевээр энени суурнуң чону, ылаңгыя аныяк-өскен, Долгар кырган-авай дижир. Долгар эне-даа дээрлери бар. Чогум адын Долгармаа Сарлаакаевна Монгуш дээр. Ооң аныяандан омак-сергек, ажылышчи, чонунга дузаргак чораанын, биче сеткилдииниң дугайын улуг назылыглар бола чугаалажы берген олурарлар. Мен бо суурда он ажыг чыл чурттап келген үемде, шынаң-ла, Долгармаа Сарлаакаевнаның назы догээн-даа болза, адак-бышкаа чиик, чоннуң хурал-чыыштарының, аныяктарга, школада уруглар аразында эртип келгени солун-даа, аар-дошкун-даа, амыдырал-чуртталгазы, ажылхерээ-биле таныштырып, ие чүрээ-биле чагып-сургап турганын чаңгыс удаа эвес көрүп, дыңнап келдим. Арынышырайы чазык, алызындан хүлүмзүруг, каткы-биле үдеткен дыл-домаа-биле дыңнакчыларын бодунче чайгаар-ла хаара тудуптарын көргеш, езулуг-ла чон мурнунга ажылдап дадыккан эне-дир деп бодал башка дораан чуруттунып келир чорду. Бир катап суурга улуг байырлал болганда, хүреш эгелээр мурнунда, кырганның арай хостуг үезин ажыглап, сандайга олуруп алгаш, ооң каяа өөренип, кандыг ажылдар кылып чораанының дугайын кысказы-биле чугаалап бээрин диледим.

— Назы догээш, уттуучалым-даа кончуг апарган — дээш, бодунуң дугайында хөй чүве-даа чугаалаксавас болду. — Менде ындыг онзагай кылып каан чүү боорул аан, оглукум — дээш, бичии бодангаш. — Шаанда 30 чылдарда Чес-Булуннуң Калбак-Хараганга бижикке өөредир-даа, ойнаар-хөглээр-даа кызыл-булуң азы кызылөг деп чүве турган. Аңаа улуг-биче чон-биле кады бижикке өөренип тургаш, ооң эге чадазын эки дооскаш, ам болза 3—4 класс хире билиг-дир ийин, Калбак-Хараган, Хөлчүктүг, Ишкин ынчаар чонну бижикке өөредип турдум. Дыка хөй кижини номчуп, бижип, санаарынга өөреткен мен. Ынчан улустуң билиг дээш кызымаа аажок. Тайга-таңдыдан-даа четкилеп келгеш, өөренип турганнар. Дайын чылдарында Аревэ (аныяктарның революсчу эвилели) кежигүнүнге киргеш, аныяк эштерим-биле Кара-Чыраага Киров аттыг колхозту организастаарынга, ылаңгыя тудуг ажылынга эр улустан чыда калбайн, аът-биле чудук сөөртүрүнге болгаш өске-даа ажылдарга киржип чордувус. Сыгыр даң бажыңдан орайга чедир ажылдааш, могаанышылаанын-даа билбес, кызылбулунга дүнге чедир ойнап-хөглээр бис. Солуннар кээрге, фронтуда байдалды чонга дораан таныштырар. Ополчен шериинге база өөредип турган. Чурум дээрге шаккылаар чүве-ле болгай, оглукум — дээш, чазык шинек кире берген каттыргылаар-даа.

Колхозту тургусчуп, улаштыр тудуглар, мал, тараа ажылынга идепкейлиг киржип чораан, ам аравыста чок, бар-даа улустарны «Партия» деп шолалыг Чигжитей Монгуш, сураглыг Ынаажык, Серго Күжүгет алышкылар, моге Сүүр-оолдуң акызы Херел-оол Ондар, Хөөкүй-оол Куулар, Допсан Ондар дээш, өскелерни-даа адап олурлу. Кандыг-даа берге үеде кижилерниң хүлээнген ажылүүлези дээш кызымаан магадаар болгаш амгы бо берге үеде аныяк-өскенни ада-өгбелерниң ажылгыр мөзүшынарларын, оларның шаандан салгап келген чаагай чаңчылдарын аныяк салгалга дамчылыларының дугайында улуг сагыш салып чоруур эне-дир ийин.

Шалгы САЛЧАК.
Сүт-Хөл кожуун.
Кара-Чыраа суур.

ЭНЕРЕЛДИГ ЭНЕ

КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИКЧИЛЕРИ — ХЕРЭЭЖЕННЕР

Аар кем-херек үүлгедиишкиннери кайы-даа черлерде бооп турарын солуннардан номчуп турар болгай бис. Ону анаа сонуургал-биле номчуур эвес, сеткил-сагыштың дүвүрели-биле качыгдаан, когараан кижилерниң ыы-сыызы, ажыг-шүжүүн бо кижиге таварышканы-биле дөмей кээргел-биле хүлээп көөр бис. Таанда, кандыг кончуг кээргээр сеткили чок өлүрүкчүлер чүве ийик. Номчуурга-ла тывалар боор. Ол өлүрүкчү тываларны база-ла бистің аваларывыс ышкаш ава кижи аа сүдүн эмзирип, эге-чассыг кылдыр өстүрүп каан-на болгай.

Чоокта 1997 чылдың август 2-де № 79 «Шында» Тыва Республиканың прокуратуразының истелге килдизиниң начальниги, юстицияның улуг чөвүлекчизи, РФ-тің алдарлыг юризи Шагдар Кууларның «Аар болгаш онза айыылдыг үүлгедиг» деп материалы парлаттынган, ону номчуурга-ла дыка берге, коргунчуг чорду.

Ниити тыва чоннуң саны безин — 200 муң хире кижи, ооң иштинде өлүрткен, авариядан, ис чок читкен, арагадан хораннанып өлген кижилерниң саны 461 кижи бооп турар-дыр. Ынчап кээрде бистің республикада чартык чылда азы бир чылда ол хире чаш кижилер төрүттүнүп турар бе, чок-ла боор. База ол ышкаш хоочун журналист Алексей Дугержаанның 1997 чылдың сес ай 12-де № 82 «Шында» парлаттынган «Шииткел» деп үүлүн номчуурга дыка-ла дерзии-дир. Кады-ла ажылдап турган эжин, Ю. Блинниковту баштай бижектээш, ооң соонда пистоледин ап алгаш, ооң бажынче боолап кааш, ол-ла дораан бажың иштинче кире халааш, оператор А. Михальченкону база боолап өлүрген, дээрбечи, араатанзыг өлүрүкчүлер А. Тавакай база шагдаа ажылдакчызы, ооң сүлчээчизи А. Оржак тоянчы, кайда-даа ажылдавайн турар. Өлүрүкчүлерниң херээн Тываның Дээди суду көрген. А. Тавакайга кеземче дүрүмүнүң беш статьязын онааган, ол статьяларның аразында кеземче дүрүмүнүң 102 чүүлүнүң А-3 аңгылары бар, ооң санкциязы боолап шиидеринге чедир көрдүнген. Суд А. Таавакайның амы-тынын арттырып, 15 чылга шииткен. Ооң дузалакчызы А. Ооржакты 9 чылга, А. Сааяны 10 чылда, А. Сандюга 1 чыл шенелде берген.

Мен бодаарымга, шииткел кончуг чиик болган, өлүрүкчүлерни ынчаар кээргеп, бажын сүйбап турарга олар амыраар, өскелер база ону ажыглаар болгай, эзирик аныяктарны дыңнап чоруургa, «ам-даа аныяк мен, сени өлүрүп кааш 10—15 чыл болгаш чедип кээр мен» деп турарын мен каш-даа удаа дыңнаан мен. Өлүрүүшкүннер дендеп турар. Чагыг езугаар өлүрүүшкүннер база тыптып келди. Эмчиге чыткан оолду-даа, Дидим-оолду база-ла чагыг езугаар өлүргени билдингир, чүгле илереттинмейн турар боордан башка. Кижи бодаарга, А. Тавакайны дээди хемчег-биле шиидер турган, чүге дээрге өлүрүкчү, организакчы, үптекчи, дээрбедекчи-дир. Ынчангаш Дээди судтуң шииткелин кончуг чиик болган деп санаар мен.

Бистің Эрзин кожуун эң-не бичии кожуун болгаш чурттакчы чону безин ниитизи-биле 9003 кижи болгай, бо бичии кожуунда өлүрүүшкүннер база өске черлер-биле дөмей бооп турары харааданчыг. Мен маңаа үш өлүрүүшкүн болганын бижиир бодап тур мен. Ол өлүрүкчүлер кымнарыл? Өг-бүлелиг, уруг-дарыглыг, бажың ээлери херээженнер-дир. Нарын сумузунга чурттап турган Клара Откун дээрзи баштай өөнүң ээзин өлүрүп каан, ол дээш Эрзин суду 5 чыл шенелдеге шииткен турган. Дээди суд ук херекти сайгарып көргеш, катап истелгеже шилчиткен. Амгы үеде черле ынчап барган чүве, истелгеже кирген херектер чиде бээр. Чижээлээрге, бир кеземче херээ 5 чыл 4 ай болгаш судче кирген, херек шынарын чидирген, чаңгыс ол-даа эвес, ам-даа чиде берген херектер бар. 1996 чылда К. Откун бир кижиниң амызынга чедип, өлүр бижектеп каан. Истелге органнары К. Откунга удур РФ КД-нүң 105 чүүлү-биле буруудаткаш, судче киирген. Суд К. Откунну бүдүн чартык чылда хосталгазын казып шииткен. 1996 чылда Бай-Даг сумузунуң хамаатызы У. Каваа ашаан бижектээн түңнелинде, ашаа Эрзин эмнелгезинге чок болган. База ол-ла сумунуң хамаатызы М. Мунзук ашаан удуп чыдырда балдыбиле соккаш, ол-ла черинге өлүрген. 5 чаш уруглары өскүс арткан. Ооң истелгези чоруп турар.

Кижи өлүрген кижилерни дээди хемчег-биле көөр деп эрги-даа, чаа-даа Хоойлуларда айыткан болгай, ону чүге ажыглавайн турарыл? Че харын, херээженнерге болгаш назы четпээннерге дээди хемчег онаавас деп айтып каан. Ынчалза-даа өске өлүрүкчүлерни черле өөренип көөр болза эки деп бодаар мен.

Александр ТАВА.
Эрзин суур.

ЫЯДЫНЧЫГ ЭВЕС БЕ?

Ийет, чырык черге сезен чыл чурттап, хөйну-ле көрүп келдим. Үениң, чурттал-ганың бергезин. Ооң чижээнге, эмнер өртээ. Ат болган улуг, ооң мурнунда чартык өртээн төлеп, харындаа халас берип турар чүве болгай. Өске чижек — автобуска хоочуннар халас чоруур ужурлуг. Хуу автобус чолаачылары, ылаңгыя тыва оолдар, көрбээн чүвезин көрүп каан эвес, хос-ла чораан автобузунга кыргандижең кижилерни олуртуп ап, орук ара чедирип кагза. Кара шору, харын-даа аданези-биле дөмей ушпа кырганнарже көрүп алган кыжаныш, үндүр-киир иде бээри шуут чаржынчыг. Бүгү назынында ажылдап, кадыкшылын чидирген аарыг-аржык кижилерни мынчаар куду көөрге ыядынчыг эвес бе? Арын-нүүрү бар бе, оларның? Азы акша дээш бүгү чаагай кижизиг мөзүшынарын чидирипкеннери ол бе?

Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат бо айтырыгны өөренип көргеш, хуу автобустарга инвалиттер болгаш хоочуннар халас чоруур дугайында шиитпирни хүлээп аар боор деп манап тур бис.

Хомушку КОЧАА.
Кызыл хоорай.

Степан САРЫГ-ООЛ.

А В А

Даң-даа адар, хүн-даа
үнер —
Даады-ла өөрүшкүлүг:
Эрес, сергек — дүгу
ханган
Эрге чаш дег оттуп кээр
мен.

Экиргек хол — ава холу,
Эң-не чемзиг дөгерип каан.
Эртенги чем столунда
Эге чаа чем ыяап турар.

Аъш-чемни далдап ижер,
Артык хепти солуп кедер,
Аяк-сава даады долу —
Аас-кежии чолувус ол.

Авага ынчаар хүндүлеткеш
Ажылдаарга кандыг ийик!
Күжүн улам немежип кээр,
Хүнүң көңгүс чиик болур.

КИЧЭЭНГЕЙДЕ — УРУГЛАР

Социал хандырылга төвүнүң ажылдакчылары уругларның чайгы дыштанылгазында 91 уругларны үшкү сезонда «Чодураа» лагеринге дыштандырган. Оларның 65-и бертик-межел уруглар.

Кожуундан 15 уругну «Чагытай» лагеринге дыштандырган бис. Чай дургузунда 3 инвалид уруг Чедер курортунга кадыын быжыктырган. 10 тонна картофельди, 20 тонна сигенни, 10 килограмм катты, 150 боодал хадың будуун белеткеп алган бис.

Бо чылдың 6 айларында 125 уруг ук төпке хайгаарал-га турган.

Мария ДАМЧАЙ.
Шагаан-Арыгда социал төңгүн директору.

Хоочуннар аравыста

БИЧЕЗИНДЕН АЖЫЛГЫР

Тыва радионуң хөйге билдингир диктору, Кызылдың телестудиязының «Доңмас-Суг» чогаадыкчы каттыжыышкынының хоочун журнализи Владимир Лайзапович Тинмейниң ажылының, амыдыралының дугайында номчукчуларга таныштырарын оралдаштым.

Оон бээр 55 чыл эрткен. Балыктыг-Хөл. Өглер чайлаар, күзээр, кыштаар хонаштарлыг чараш булуң. Кат-чимистиг, хөлдерлиг, аңмеңниг, тайга эдээ чурумалдыг Хадың суурнуң соңгучөөн талазында Балыктыг-Хөл орденниг Бии-Хем кожуунуң «базарга-ла көк, эдерге-ле хек» дээри ышкаш чараш чери. Ол долгандыр арга-арыг, хөлдер, хемнер-биле шыптынган оран. Бойдустуң бо онзагай черинге Лайзап дээр араттың өөнге дыдыраш кара баштыг бичии оол төрүттүнген.

Кырган-ачалары Сумбаа Иргит, Маспык-оол Байкара олар төрелдерин, кожа аалдарының ээлерин оглунуң төрүттүнгенин дегдеглээн доюнга чалаан. Чыылган төрелдер бичии чаштың мөзү-бүдүжүн баш удур чугаалаары-даа бар. Ачазы ышкаш мөге-шыырак, эрестиг, кежээ боор оол-дур, ырлаар, чечен-мерген тала база бар хевирлиг дижирлер-даа.

Кижи болуру чажындан, аът болуру кулунундан дээри шын. Володя Тинмей аданезинің эвээш эвес мал-маганын бичезинден тура кадарып, олут-чыдын чок дузалакчызы болуп келгенин көрген мен.

Туранның № 2 школазын ол дооскаш, шериг албанын эрттирген соонда «Тываның аныяктары» солунга корреспондентилеп ажылдап эгелээн. Сөөлгү үжен ажыг чылдар дургузунда Тыва телерадиокомпанияга диктор, корреспондент, редактор, улуг редактор албан-дужаалдарга бараан болуп чоруурубо. Бедик харыысалгалыг, хөй күш үнер ажылга Владимир Тинмей ышкаш хөй чылдар дургузунда ажылдаан журналист ховар. Москвада телевидение болгаш радио ажылдакчыларының билиин бедидер бүгү-россия институдунга ол каш удаа өөренип, журналист мергежилин бедидип алган. Диктор-лаарынга үнү тааржыр, номчуурунуң бүгү-ле аргаларын эки билир кижи-дир деп бедик үнелелди берген атсураа делегейге алгаан Юрий Левитанның ат салган хереченлери ында бар. Ынчангаш ол радиога хөй чылдарда дикторлап ажылдааш, Тываның мергежилдиг дикторларының санынга кирген. Амыдыралдың нарын айтыырларын эки сайгарып билир кижи боорга, телевидениеге ажылдаарын аңаа сүмелээн. Амгы үеде Владимир Тинмей телевидениениң «Доңмас-Суг» чогаадыкчы бөлүүнде ажылдап, утка-шынарлыг, солун дамчыдылгаларны кылып турар.

Радиотеледамчыдылга солуннар ышкаш, хөй талалыг, ооң ылгалыр үүлү «дириг үн» чон-биле холбашкан. Оон аңгыда техниктиг негелделерни күүседири база бар. Хоочун журналист, диктор Владимир Тинмей радио дыңнакчыларынга, телевидение көрүкчүлеринге болуушкуннарны дүрген, шын чедирер херекке төлептиг бараан болуп чоруур, мергежилдиг журналист.

Владимир Лайзапович төлептиг ада. Кызы найысылалдың № 9 школазында география башкызы. Чоокта чаа Москвага болган олимпиадага ооң удуртуп чораан өөреникчилери чедишкиниг киришкен, дипломнуг чанып келгеннер. Оглу орук машиналарының техник-механиги мергежилдиг. Оолдуң, кыстың кырган-ачазы. Олары дээш үргүлчү сагыш човап чоруур. Бажыңынга амданныг аъш-чем кылып турда, кандыг-даа повардан дудак чок. Төрелдеринге, эшөөрүнге болгаш өске-даа кижилерге эптиг-эвилең, хүндүлээчел, хөглүг-баштак, езулуг-ла төлептиг кижи болгаш, коллективинде хүндүткелдиг.

Владимир Лайзапович Тинмей эки ажыл-чорудулгазы дээш шаннадып, мактадып келген. «Совет Эвилелиниң телевидение болгаш радионуң тергиини», «ТР-ниң күш-культура болгаш спорттуң тергиини» хөрек демдектериниң, 1996 чылда журналистикага тергиин деп дипломнуң ол эдилекчизи болуп турар. Бо чылын аңаа «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан.

Бодунуң кызымаккай ижибиле чоннуң хүндүткелин чаалап алган эживиске канчап чоргаарланмас бис.

Биче-оол МААДЫ.
Журналист.

ОНЗАГАЙ ХАРЫЛЗАА

Амгы үеде кижиниң долгандыр турар бойдуска хамаарыштыр ажыл-чорудулгазы бөмбүрзектің арын-шырайын өскертип турар делегей хемчээлдиг фактор болу берген. Амгы чүс чылдың 50 чылдарының үезинде улуг-улуг хемнерни өскээр аксып, тулаа-шыктарны кургадып, кургаг черлерге ажыглаттынмас тулааларны тургузуп, күчүлүг техника-биле чепсегленген кижилер бойдусту «чаартып» турарынга чоргаарланып, ол «чаартылгаларның» келир үеде уржуктарының дугайында бичии-даа бодал чок чорааны үелер-дир. Эртем-техниктиг депшилгениң сайзыралынга кижилериң чоргааралы каш-ла он чылдар эрткенде улуг дүвүрээзин, аймаарашкын-биле солуттунган. Чүге ынчап барганыл? Эртем-техниканың сайзыралы-биле бойдустуң хоойлуларынга удур күш дөгээр аажылаашкынның түңнелинде, кижилериң кадыкшылынга, ажыл-агый чорудулгазынга эгиттинмес когаралдар чедиртинген болгаш ол чорук ам-даа уламчылап турар.

Амгы үеде рак, кештің, тыныш, нерв системаларының, ижин-шойүндүнүң янзы-бүрү аарыгларының нептереп турарын эртем шынзыткан болгаш ону амыдырал бадыткап турар. Ооң-биле кады делегейниң генетиктиг сайзыралынга өскерилгелерниң тыптып турары делегейниң хөй-ниитизин дүвүредип турары-даа чептүг.

Кижи төрелгетениң келир үезинге диргелип келген ол халап бүгү-ниитиниң экологияга сонуургалын болдурган. Экология дээрге бүгү дириг организмнериң бот-боттарының аразында болгаш долгандыр турар бойдус байдалдары-биле харылзаазы-дыр. Экология ийи грек сөстерден тургустунган термин. «Ойкос» — жилище (оран-сава), «Логос» — наука (эртем) азы чурттаар оран-сава дугайында эртем. Ол оран-сава — бөмбүрзек олдур.

Экологтуг өөредилге болгаш кижизидилге—өөредилге системазынга 80 чылдарның эгезинде хевирлеттинген. Кандыг-даа биологтуг хевир ону долгандыр турар бойдус байлалдарынга таарышкан болур. Ол бойдус байдалдарын — хөрзүннү, оът-сигенни, чер кырының, чер иштиниң сугларын кижилер болдуның сонуургалынга таарыштыр эде тургузуп алыр күчүлүг. Ол эде тургузулгалар дээрге-ле бүдүн-бүдүн экосистемаларны, оларны тургузуп турар биогеоценозтарны үреглеп, ында таваржып турар бүгү биологтуг хевирлерге өлүмнүг согугну таварыштырганы ол болур. Оон-биле кижиниң күчү-күжүн база эң-не кошкак талаларын тайылбырлап болур.

Кижилериң долгандыр турар бойдуска хамаарыштыр тургузукчу-даа, үреглекчи-даа салдары чер ажылының болгаш үлетпүрнүң хөгжүлдезиниң салдары-биле эгелээн. Бүдүн-бүдүн биогеоценозтар, олардан тургустунгулаан ландшафтылар узуткаттының эгелээн. Ландшафт дээрге, географтыг бойдус кезектеринден тургустунган девискээр-дир, ооң кол тургустунар кезектери — хөрзүнү, рельеви, климады, үнүштери, дириг амытаннары, чер иштиниң, чер кырының суглары бот-боттарының аразында сырый харылзаалыг. Оларның кайы-бирээзи өскерлирге (кижиниң салдары-биле) бүдүн ландшафт өскерилгелерге таваржыр апаар. Амгы үеде — эртемниң, техниканың кедергей сайзыраңгай үезинде, кижилериң бойдуска хамаарылгазы, харылзаазы кандыгыл? Кижилериң боттарының «чаартып» турары долгандыр турар бойдус кижилериң кадыкшылынга, ажыл-чорудулгазынга кандыг салдар чедирип турарыл? Бо талазы-биле бот-боттарынга хамаарышпас ийи чөрүлдээ турып турар: Бирээде, кижилериң биогеоценозтарга, ландшафтарга хамаарылгазы кандыгыл? Ийиде, кижилериң үреглеп кааны биогеоценозтар, ландшафтар кижилерге кандыг салдар чедирип турарыл? Бо айтырыгларга кысказы-биле харыылаарын ораллажып көрейн. Бирги айтырыг талазы-биле бир кол сорулга болза, бойдуста болуп турар кижиниң киржилгези-биле өскерилгелерни өөренип база доктаамал хайгаарап көөрү болур. Ук хайгааралды чорударыбиле бүгү делегейде тургустунган Мониторинг системазын ажыглап турар. Мониторинг дээрге, делегей стандарты-биле дүүшкен бойдустуң чайгаар тургустунган байдалдарын кижиниң ажыл-чорудулгазы колдаан черлер-биле деңнеп көөр система болур. Ооң түңнелдерин бойдус камгалалынга болгаш ооң курлавырларын чөп ажыглаарының практиказынга ажыглап турар.

Мониторинг үш деңнелдерге тургустунар: тус черниң, девискээрлериң болгаш делегей деңнелинге. Ийиги кол сорулга — кандыг-бир улус ажыл-агыйынга херектиг төлевилелдерни боттандырар мурнунда ооң уржуктарының бойдуска чедирер салдарын баш бурунгаар санап көөрү болур. Кижилериң ажыл-чорудулгазы бойдуска янзы-бүрү когаралдарны тургузуп болур. Экосистемаларның долузу-биле ийикке, кезик-чамдыызының үрегдеттинери, чамдык популяцияларның чилери, хоралыг бүдүмелдериң хөйү-биле чыглыры болгаш оон-даа өске.

Ийиги чөрүлдээ талазы-биле азы экологтуг үрегдээшкиннериң кижилерге салдарын чижек-биле үш хевирге чарып турар: кадыкшылдыц, экологтуг болгаш социал салдар. Экологтуг чөрүлдээ кижилериң ажыл-агый чорудулгазынга улуг салдарны чедирип турар; суггарылганы шын эвес чорутканындан тулааларның тыптыры, хөрзүннүң кужурланыры, суг хөөлбектериниң тургустунганындан улуг девискээрлерге суг режиминиң өскерлири болгаш оон-даа өске ындыг чижектерни хөйү-биле киирип болур. Маңаа хамаарыштыр амыдыралга бадыктатынган ийи-ле чижектен көргүзейн. 50-60 чылдарда Чыргакыга турган М. И. Калинин аттыг колхозтуң (сөөлгү чылдарда «Чыраа-Бажы» совхозтуң салбыры апарган) чайгаар үнген сиген кезип алыр чери Мажалык деп тей артының улуг шыгы турду. Оон кедергей улуг сарааттарны тургузуп турдувус. Кайы шагдан бээр шыктан үнген кара суг унунга колхозтуң сүт-бараан фермазы турган. Ол сугнуң унун дургаар талдар аразында алаактар хуу чоннуң сиген кезип алыр чери турду. 70 чылдарның эгезинде ол шыкты буга тыртар улуг андазыннар-биле доора-хээре тыртып казпкан, ону чүге ынчап турганын делгем шык бар. Ол шыктан чүс-чүс тонна чайгаар үнген сигенни кезип ап турду. База-ла 70 чылдарның ортан үезинде шыкты долгандыр ханы оңгар бугалар тыртканындан бо хүнде ол шыктан улуг хөпээн кезип алыр чер тывылбас дизе, бичии-даа хөөрем эвес. Чыраа-Бажының чонунуң огород суггарып турары шыктан бадып чыдар кара суу каш чыл болгаш кадып каар болза, ында кижи кайгаар чүве черле чок. Бо чижектер кижилериң баш удур бодал чок, бойдустуң хоойлузунга удур үүлгединиң түңнелдери дээрзин бадыткап турар.

Үшкү чөрүлдээ — бүгү-делегей хемчээлдиг экологтуг сандараашкын социал дүшкүүрлүг чоруктуң үндезини болуп турары.

Ядролуг дайын халавы чайлаттынган, ооң орнунга экологтуг халап кижи төрелгетениң келир үезинге боттуу-биле кыжаныш келгенин кижи бүрүзү медереп билзе чогуур. Чон ортузунга экологтуг кижизидилге ажылын кабинеттерге эвес, а чыыллган чон мурнунга туруп алгаш чоруларын үе негеп келген.

Бюрбю КАРА-САЛ.
Чөөн-Хемчик кожуун.

«БОРБАК ХЫРНЫМ БОРАСТАП...»

Чаа-Хөлдүң Ак-Туругда Кара-Сугнуң эзим адаанга кара чажымдан бээр кады ойнап өскен эжим бар. Ону Кадыг-Бышкак оглу Кара-Сотпа дээр. Ооң угбазы кедергей чараш кыс турган. Адын Долума дээр. Кадыг-Бышкак, ооң хөй ажы-төлү ядыы улус турган. Ол үениң кара байлар оолдарынга база-ла «кокшулдут» кижилерниң ургларын кудалаар турду. Мал-маганы хөй кижилериң хоолургак оолдарының мындыг ырызы мээң сагыжымга кезээде артып калган болгаш хөрээмни чамдыкта өйүп-даа келгилээрдир:

Кара талдың чиирбейин
Карттап берзе, чиир сен бе,
Кадыг-Бышкак Долумазын
Халас берзе, алыр сен бе?

Оон бээр хөй чылдар эрткен. Кадыг-Бышкак Долумазы менден беш хар улуг болганынга дыка-ла хомудаар чордум. Чаа-Хөлдүң тулган чараш кыстарының бирээзи: кырлаң думчуктуг, чодураа дег кыдырык кара карактарлыг, шенне чечээ чазылган дег кызыл чаактарлыг, каттырарга, чаактарының сырытылааштары ойбаңайнып турар, өрүп алган чажы курлак эрттир бады барган, чойган сынныг уруг-ла болгай.

Ол-даа канчаар, эрткен үениң херээ-дир, дедир эглир эвес. 1952 чылда Кара-Сотпа эжимге Кызыл хоорген-дир сен. Даг байлаан шинчилеп тывар бо кижилерни эдерип, оларның аътхөлүн ажаап берип чор-ла мен — деп, эжим арай ундаргай харыылады.

— «Борбак хырным борастап чор-ла мен» деп чугаа хоозун чүве-дир, Сотпа.

Амыдыралдан чугаа

— Чүнү канчаар боор, борбак хырным борастап чор-ла мен.

— Ынчаарга кайын боор, назы-харың элээн апаргандыр, өгленир-баштаныр үе келбээн чүве бе? Кырый бээринге, сени кым азыраарыл — деп айтырдым.

— Мени кым тоор боор. Эртем-билим бар эвес. Сен харын бичии өөреницкен, бир черде даргажык болу берайга ужуражы бердим. Кайывыстың-даа өөрүүрүвүс аажок, көрүшпээнден бээр хөй чылдар эрткен.

— Че, Сотпа, чүнү канчап чор сен?

— Чүнү канчаар боор, борбак хырным борастап чор-ла мен.

— Ынчаарга кайын боор, назы-харың элээн апаргандыр, өгленир-баштаныр үе келбээн чүве бе? Кырый бээринге, сени кым азыраарыл — деп айтырдым.

— Мени кым тоор боор. Эртем-билим бар эвес. Сен харын бичии өөреницкен, бир черде даргажык болу берөг-бүле тудар херек, эки боданып көр, бодуңну бир көөрүнге, кырый берген олурар сен.

— Сээции-даа шын-дыр, боданыр апаар — деп эжим харыылааш, мээң-биле байырлажып чарылды...

Ооң бээр база хөй чылдар эрткен. Кара-Сотпа эжимбиле чоокта чаа Кызыл хоорайга база катап ужуражыр аас-кежиктиг болдум ийин. Күжүр эжимниң кыраанны аажок. Чеден хар ажып, сезен чоокшулай бээрге, чүү боор. Арны мээции-биле дөмей, бырыжып калган. Ындыг-даа болза, эжимниң сергээ, сеткилиниң өөрүшкүзү аажок, кеттингени безин шыырак.

— «Борбак хырным...» дээр кижи болгай сен. Ам кайда, кандыг чурттап чор сен, Сотпа? — деп, дораанна айтырдым.

— Каа-Хемниң Белбейде чурттап, бо рынок үезинде мал азырап, тараа тарып, арат ажыл-агыйлыг амыдырап чор бис. Дөрт оолдуг, ийи кыстыг бис. Салчактарның Сагаандай деп уруу-биле шагда-ла өг-бүле туткан бис. Боду томаанныг, ажылгыр кижи. Оолдарывыс, ургларывыс шупту тускай эртемниг, оларның ажытөлү безин өөренип, чамдыктары ажылдап турар — деп, Кара-Сотпа өөрүшкүлүг харыылай-дыр.

Өгленир мурнунда амыдыралдың агымы-биле анаала чер кезип чораанын, чалыы назынының ис чокка халас эрте бер часканын ол чугаалааш, шаанда, чогуур үезинде шын сүме бергенин дээш, четтиргенин ол илергейлээр мындыг болду. Амыдыралга ындыг таварылгалар база тургулаар чүве-дир.

Иргит АРГАН-ООЛ.
Кызыл хоорай.

Директор. Бөгүнгү ажыл-амыдыралы

ЧЭЭРБИ БЕШКИ КҮС

«Галина Комбуштаевна» дээн чугааларны хөй катап дыңнаан мен. Чогум арынышырайын, ажыл-ижин күгле ол-ла боор деп даап билир мен. Бо удаада орук Шамбалыг суурга чедире берген.

«Шамбалыг» совхозтуң директору турган Оттук-оол Бопукаевич Ондарга дужа бердим. Амыр-мендивис айтырыштывыс. Чайның изии ооң бажыңынче кирер кылдыр албадапты. Даап бодап чорааным Комбуштаевна бистерни хүлүмзүрүг-биле үткүп алды. Амыдыралче үткүлдүң демдектери кичээнгейни чайгаар-ла хаара туда берди. Делгем херим ишти арыгсилиг, тараан янзы-бүрү өңнүг чечектер, одар-биле деңнежиксей үнген картошка сывы база-ла ак-кызыл, ак-ак чечектери-биле улам аян кирген. Бажыңче кире бээривиске сериин, экизин! Ында бүгү үве эңме-сескелиг салдынган. Бичии оолчуганнар катты-хөглүг ойнап, ажаанзыраан турлар. Чурум деп үве бар. Бистер чугаалажы бээривиске, ол хензигбейлер чайгаар-ла үне бердилер. Галина Комбуштаевна башкы-биле хурал, чыыштарга чеже кады чыылбаан дээр, ол мени таныыр болду.

— Ам кайда силер, акым? — деп сонуургады.

— Пенсиялаан. Хостуг болгаш ындыг үве бе, чорбас-барбас-ла черим чок. Амдыызында Кызылда мен. Шөлээде силер бе? — деп, оон чугаа ээредим.

— Ийе. Ынчалза-даа сагыш-сеткил-даа амыравас. Школа ажыттынар чоокшулаан. Септелгевис ам-даа доозулбаан. Акша-көпеекке үскеш турупкан. Диленип, хайдыныр чоруп-ла турар, а бүткен үве чок.

— Галина Комбуштаевна, силер кожуунда мурнакчы директорларның бирээзи-ле болгай силер. Бодунар дугайыңарда каш сөстен чугаалап көрүңер — деп диледим. Алыс ооң үве чугаалаарда, далаш чок, оожум, топтуун эскердим.

— Үүнү чугаалаар үвел аан? Ниити ажыл стажым 31. Башкылааш ам 25-ки күстү уткуп турарым бо. Он чыл иштинде бо школада директорлар тур мен — деп, допчулай каапкаш, ожукпашта барды. Хөй чугаага хөңнү чок башкының чугаазын үндүрүп алыр сорулгабиле:

— Алыс чуртуңар кайы ирги? — дидим.

— Сүт-Хөл. Суг-Аксы.

— Өршээзин! Мен база Сүт-Хөлден-не болгай мен! Таптыг чугаалажыр болза, төрел-даа чыгыы эвес бис бе? — деп чугааны улам хөрлээлеттим.

— Өскен-төрээн черим Сүт-Хөлүвүс ол-ла болгай. Школаны 1965 чылда дооскаш, улай пионер вожатыйладым. Эки дружина турган. Тыва дыл, литература башкызы мергежилди 1972 чылда чедип алгаш, Кур-Чер суурнуң өөредилге комбинадынга ажылдаары-биле 1973 чылда чеде бердим. Ол-ла күзүн Шамбалыг школазынче чорудупкан. Багай эвес диртип ажылдааш, чоорту өөредилге эргелекчилей бердим. 1987 чылдың күзүнүңде школа директорладыры-биле бадылапкан. Удуртур, баштаар ындыг эртемге өөренген эвес, берге-ле чораан. Бо кижи совхоз директору. «Директорнуң кадайы. Чүү-кандыг» — дээш анчыг, сымыт-чугааларны-даа дыңнадым. Коллектив кежигүннери-биле бот-боттарывысты билчип, ажыл-хөрээвисти бо хүннерге чедир сүме-биле чорудуп турарывыс бо.

Школада методиктиг каттыжыышкыннарның ажылын үнелеп, ооң дугайында демдеглел, көргүзүглерни доктаамал чыын турар бис. Чеже-даа акша-көпеек чок болза, башкыларның ак сеткилдиг ажылдап турарын демдеглексээр мен. Эрткен чылын Кызыл кожуунның өөредилге киллизи школавыстың отчедун дыңнаан. Аңаа кожавис Ильинка суурнуң школа коллективинің төлээлери база киришкен. Ажылды багай эвес деп демдеглээн. Амгы бо берге үеде школавис мөзү-шынар кижизидилгезин тыва чаңчылдарга даянып чорудуп турар. Трактористмеханизатор, фермерлер, малчыннар дep ортумак эртемни доозукчулар алыр. Мону боттандырарда материалдыг деткимче база чугула. Базала акшаландырыышкын херек. Шөлүвүс бар. Тараа тарып шыдавадывыс, картошкавис бар. Төптү дерип, септеп алзывысса, байдалывыс экижиир ужурлуг. Мал-маган тудар дээрге, ону кадарып, өстүрген кижилерге төлевир херек. Амдыызында хаваннарывыс бар. Өөредилге чылын эки доостувус. Өөреникчилеривис дээди, ортумак өөредилге черлеринче кирип турары өөрүнчүг. Ам школавыс доозукчулары — 5 башкылар институт доозуп келирлер. Сайзыраңгай мөзүбүдүштүг аныяк салгалды өстүрүп, кижизидери школавыстың ең кол сорулгазы. Бо талазы-биле баштайгы чедиишкиннер бар.

— Галина Комбуштаевна, силерде кандыг шаңналдар барыл?

— «Улус өөредилгезиниң тергиини», Күш-ажылдың хоочуну. Бот дугайты ийи чыл бурунгаар дээди категорияның башкызы атка төлептиг болдум. Оглувус арат ажыл-агыйлыг. Маңаа турган оглувустуң оолдар-кыстары-дыр ийин. «Хой дег назын» деп өгбелер чугаалажыр үве. Үүстүң чартыын назылап алган. Ам башкы ажылымда 25-ки күстү уткуурум бо — деп, Галина Комбуштаевна чугаазын доосту.

Даап бодап чорааным чаңгыс чер-чурттуум Галина Комбуштаевна Ондар-биле чугаа солчуп, аяк шайын-даа иштим. Ажыл дээнде могаар, шылаарын-даа билбес, кижизиг, хүндүлээчел, эки мөзүбүдүштүг башкыны директорга депшидип бадылааны дээрге-ле, чоннуң талазындан хүндүткел, бүзүрел деп билдим.

Ынчангаш Шамбалыг суурда үүгле школа коллективи эвес, харын-даа суурда ону танывас, билбес кижи чок дээрзинге бүзүрээр мен. Өөнүң ишти Оттук-оол Бопукаевич Ондар база топтугтомаанныг, чончу кижилерниң бирээзи. Ол ам школада бодунуң мергежилиниң аайы-биле көдээ ажыл-агыйның ортумак эртемниг доозукчу сургуулдарын башкылап турар. Галина, Оттук-оол Ондарлар бот-боттарынга дузалажып, ажыл-херек, амыдырал-чуртталга дээш, келир үениң сайзыраңгай мөзү-бүдүштүг кижилерин хевирлээр ажылга коллектив кежигүннери-биле эп-найыралдыг ажылдап чоруурлар.

Галина — мөгелер, ыраажылар, чогаалчылар, араттар чурту сураглыг Сүт-Хөл кожуунну Суг-Аксы чурттуг. Ак шырайлыг, бодунга таарышкан мөге-шыырак магаботтуг. Даштындан ооң томаанныы, эки мөзү-шынары көскү. Башкы, Ава, Директор деп аттарны эдилеп чорууру дээрге-ле чоргааралдыр.

Ам ооң төрээн чериниң дугайын чугаалаан каш одуруглары: «Тывавыстың делгемнерин орук аайы-биле чорааш дыка-ла магадаар мен. Ынчалза-даа төрээн черивистиң чайның башкы айында чаражын! Янзы-бүрү эм шынарлыг өөт-сигеннің, айыраң каас чечектерниң өңүгүрүн! Ишкиннерге кандыг ийик? Ындыг чурумалдыг, чараш оранны кым көрген боор! Шынап-ла, тоол шаг сагышка кире дүжер. Ынчангаш Тывавыс ышкаш чараш черде чурттап чоруур кижилер үүгле чараш эвес, оларның иштики делегейи база кээргээчел, дузааргак, ажылгыр, ажыы-биле чугаалазарга, мөзү-шынарлыг болза. Хензиг-даа бак үве кылбас болза...».

Эрензен ТЕЖИТ.

КАЙДА-ДААА ХАЛАС ЧҮҮЛ ЧОК

Көдээ черге күш-ажыл кылып, мал, чер ажылы-биле халбактанмас болза, школалар (өске-даа бүдүрүлге черлери) амыдыралын хөгжүдүп, өзүп орар салгалды шын орукче чедирери берге боор деп бодаар мен.

Амгы үеде кайда-даа бергедээшкиннер, шаптараазынар хөй. Ону үүгле күш-ажыл, ажыг дер, быжыг тура-сорук тиилээр ужурлуг. Мал, чер ажылы — рыноктуң бергедээшкиннерин ажып эртериниң чаңгыс оруу ол.

Мурнуку чылдарда школалар, интернат, уруглар албан черлери чылыг, чырык, тодуг-догаа чурттап турган. Башкылар безин бижиттинер чугай, одаар хөмүр-даш, саазын сатпас турду. Амгы үеде ындыг үве кайда-даа чок. Школага сайгылгаан безин тывылбастаан. Кышты ажып алыры ең-не берге. Хөмүр-даш чок, ону сөөртүр, техника, бензин чок дээш бергеден-ле турар бис.

Эрткен кыжын Ак-Довурак хоорайның одаар үүл конторазынга хөмүр-даш былаажын, «КамАЗ»-тар кеден кыштадывыс. Чоннуң ажытөлүнүң школазын көре тура-ла доңуруп алыр эвес, чолаачыларга акша (200.000) төлеп берип турган, кышты эртивис.

Көдээ школаларның директорлары, ажыл-агый эргелекчилери бар-даа болза, дөмейле ажыл-агый эргелекчизи (завхоз) апаар таварылгалар кайы хөй.

Ам мунгаранчыг үе чоокшулап олурар — удавас кыш, хөмүр-даштың амдыгааштан эгелеп сөөртүп алыры дарый негеттинип турар. Рыноктуң кызагдап келгени-биле хөмүр-даш оорлаар чорук дендээн, ол дугайты хемчеглерни ап турар бис, ол хирезинде-ле алдыртпайн турар.

Хөмүр-даш сөөртүлгезин кышкы үеде чурумчудар болза эки, ону оочур езугаар чорудары онза чугула. Эрткен чылын хөмүрну бо хүн алган организациялар эртенинде оон улаштыр-даа сөөртүп турар таварылгалар турду.

Көдээ школаларда кандыг бергедээшкиннер чок дээрил, ону үүгле көдээге ажылдап каапкан башкылар кончуг эки билир. Мындыг бергедээшкиннерни канчап ажарыл деп айтырыг хүн бүрүзүнде тургустунуп, уйгу-дүшкаевич Ондар база топтугтомаанныг, чончу кижилерниң бирээзи. Ол ам школада бодунуң мергежилиниң аайыбиле көдээ ажыл-агыйның ортумак эртемниг доозукчу сургуулдарын башкылап турар. Галина, Оттук-оол Ондарлар бот-боттарынга дузалажып, ажыл-херек, амыдырал-чуртталга дээш, келир үениң сайзыраңгай мөзү-бүдүштүг кижилерин хевирлээр ажылга коллектив кежигүннери-биле эп-найыралдыг ажылдап чоруурлар.

Галина — мөгелер, ыраажылар, чогаалчылар, араттар чурту сураглыг Сүт-Хөл кожуунну Суг-Аксы чурттуг. Ак шырайлыг, бодунга таарышкан мөге-шыырак магаботтуг. Даштындан ооң томаанныы, эки мөзү-шынары көскү. Башкы, Ава, Директор деп аттарны эдилеп чорууру дээрге-ле чоргааралдыр.

Ам ооң төрээн чериниң дугайын чугаалаан каш одуруглары: «Тывавыстың делгемнерин орук аайы-биле чорааш дыка-ла магадаар мен. Ынчалза-даа төрээн черивистиң чайның башкы айында чаражын! Янзы-бүрү эм шынарлыг өөт-сигеннің, айыраң каас чечектерниң өңүгүрүн! Ишкиннерге кандыг ийик? Ындыг чурумалдыг, чараш оранны кым көрген боор! Шынап-ла, тоол шаг сагышка кире дүжер. Ынчангаш Тывавыс ышкаш чараш черде чурттап чоруур кижилер үүгле чараш эвес, оларның иштики делегейи база кээргээчел, дузааргак, ажылгыр, ажыы-биле чугаалазарга, мөзү-шынарлыг болза. Хензиг-даа бак үве кылбас болза...».

Эрензен ТЕЖИТ.

«ЭЭЛДЕК ШЫҢГЫРААШ...»

Баштайгы күүседикчилери кымнарыл?

Бистиң штаттан дашкаар корреспондентивис Иван Дондупович Келик-Сеңги «Эәлдек шыңгыраштың» эң-не баштайгы күүседикчилери Наталья Ажыкмаа-Рушева, Галина Бады-Сагаан, Екатерина Харлыг (мөчүүр мурнуу үези) болгаш Клара Намчак-биле ужуражып чугаалашкан. Ам оларның сактыышкынларын «Шынның» номчукчуларынга бараалгаттывыс.

1942 чылда Тываның хөгжүм-шиин театрынга хып дээн аныяк оолдар, кыстардан балет бөлүүн организастаан. Оларның чамдыктарының аттары бо: Октябрь Монгуш, Андрей Доруг-оол, Сергей Сарыг-оол, Макар Оюн, Андрей (Оюн) Сагды, А. Сагды Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Ленинград хоорайга уран үүүл (театр) институдун дооскан.

«Эәлдек шыңгырааштың» эң-не баштайгы күүседикчилери кымнарыл? Ындыг айтырыгны амгы үениң аныяктары, ыланғыя танцыга сундулуг кижилер сонуургап айтыргылаар. А чамдыктары, Наталья Тыртык-Кара, Сайхо Оюн силерниң-биле кады балетке өөренип турган бе, «Эәлдек шыңгырааштың» баштайгы күүседикчилери бе деп-даа айтыргылаарлар. Чүвениң шынын дорту-биле аныяк-өскенге чугаалап бээри бистерниң, улуг назылыгларның ыдыктыг хүлээлгези болур. Сайхо Оюн балетке бистерни соңнадыр келген кижи үүве. «Эәлдек шыңгырааштың» эң-не баштайгы күүселдезинге ол кирбээн. А Наталья Тыртык-Кара база бистин-биле кады балетке өөренмээнин чугаалаар херек.

Новосибирск хоорайга болган баштайгы зона көрүлдезинге «Эәлдек шыңгырааштың» Клара Намчак, Наталья Тыртык-Кара, Сайхо Оюн, Галина Бады-Сагаан, солист Екатерина Кылай мындыг беш кижи составтыг тергиин эки күүсеткеннер. А «Декей-оонуң» («Лимбилиг кыс» дээр турган) 1944 чылда башкывыс А. В. Шатин Галина Севилбаага (ам Галина Бады-Сагаан) күүседир кылдыр тургускан турган. 1942—1943 чылдарда ССРЭ-ден режиссер-педагог И. Я. Исполнев, композитор А. Н. Аксенов, капельмейстер Л. Н. Израйлевич, балетмейстер А. Д. Шатин, дирижер Р. Г. Миронович чаладып келгеннер. Новосибирскиге болган түүнел концертке үстүнде адааныныс ийи танцы кирген үүве. Мооң-биле кады Максим Дакпайның хөөмей-сыгыды кирген. А Москвага болур фестиваль мурнунда түр көрүлдеже Максим Дакпайның сыгыды, «Эәлдек шыңгырааш» эрткен. Ынчан Наталья Тыртык-Караның танцыга сонуургалдыын, кызымаан шуут кайгаан бис.

Ынчанга Москвага болган үш көргүзүглүг шылгалданы шыдажып эрткеш, фестиваль-даа чедиишкинниг киришивис. Максим Дакпай алдын медальды, а бистер бежелээ мөңгүн медальдар-биле шаңнаттывыс. Бистерни Тываның хөгжүм-шиин театрының үндезилекчилериниң бирээзи, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, композитор, режиссер Александр Саянович Лаптан үлеп чораан. Наталья Тыртык-Кара сөөлүнде СЭКП Таңды райкомунуң секретарынга, Эрзин, Бай-Тайга райкүүскомнарының даргазынга ажылдап чораан чыдарында уран үүүлге доктаамал киржип, хөй-хөй чаа танцыларны сценага тургусканынга кым чоргаарланмас боор.

«Эәлдек шыңгырааштың» күүседип чоруур профессионал-даа, бот-тывынгыр-даа артистериң ук танцының күүселдезинде ындыг-мындыг четпестерлиг-дир деп шүгүмчүлеп, чемелээр ындыг болал бистерде бичии-даа чогун ажыы-биле чугаалаар бодаан бис. Ындыг-даа болза, бистиң сагыш-сеткиливиске таарышпайн чоруур чамдык көргүзүглериниң, шимчээшкиннериң дугайында чугаалаар бодаавысвыс.

«Эәлдек шыңгырааштың» тостан азы чедилен хөй эвес кижи танцылап күүседири küзенчиг. Ам ук танцының күүселдезин кичээнгейлиг көрүп олурарга, гимнастика хевиринче кирип, бөлүүнчүй берген. 1944 чылда Кызылдың Кек-Тейге пионер лагеринге база Каа-Хемнин эриинге хек, итпик ырлажып, өөт-сиген хелбеңейнип, частып, чечектелген чайның эннe эки үези — алды айда белеткенип турдувус. Эгезинде ийи таладан 4—4 уруглар үүнүп турда, эзирниң черден ужуп үнери кандыг ийик, чалгыннарын чоорту херип, кылыйтып үнер деп, Шатин башкының айтып берип, холу-биле көргүзүп, тайылбырлап турганындан бээр барыкла чартык үүс чыл эрткендаа болза, бистиң характарывыска ол-ла олчаан көстүп, чуруттунуп келир-дир.

1944—1949 чылларда «Эәлдек шыңгырааштың» күүседип турган, шыңгыраар дагылдарны ажыглап турдувус. Шыңгырааш чок болза, «Эәлдек шыңгырааш» танцы-даа болуп шыдавас. Ам «Эәлдек шыңгырааштың» аялгазының дугайында чугаалаар бодадывыс. Танцының аялгазын композитор А. Аксенов чогааткан. Ынчан Р. Мироновичниң удуртулгазы-биле, театрның тыва национал хөгжүм хереклелери-биле танцыларын доктаамал үдеп турган. Үстүнде адааннар-биле кады улуг рольдуг кижи Тываның ат-алларлыг, сураглыг композитору Р. Д. Кенденбиль ол-ла болгай.

Бистиң үевисте национал хөгжүм үдеп турда, хенертен хөгжүм үнү биче када үстү бээрге, үүгле дагылдарның шыңгыраажы дыңналыр үүве болгай, аяннык-даа, чараш-даа үүве.

1942 чылда азы «Эәлдек шыңгырааштың», «Декей-оонуң», ол шыкаш молдав, беларус, татар болгаш өскедаа национал улустуң хөй-хөй танцыларын сценага тургускаш, Тываның арат чоннарынга бараалгаттывыс ийин. «Эәлдек шыңгырааштың» өгелээнивистен бээр элээн үе эрткен. Тывага музыка хөгжүмүнү нептерелир дээш кайгамчыктыг улуг үлүүн киирген кижилерни канчап уттур боор. Оларның чамдыктарының аттары бо: Виктор Көк-оол, Александр Лаптан, Алексей Чыргал-оол, Ростислав Кенденбиль, мырыңайла хып дээн аныяк үезинде амы-тынындан чарылган Дамба Хүреш-оол, бистериниңбиле хат-салгын дег ужугуп турган Николай Кысыгбай, Екатерина Кыдай болгаш өскелер-даа.

Иван КЕЛИК-СЕҢГИ чугаалашкан.

Мындыг аймак чурттап чораан дижир үүве

МӨГЕ СЫГДЫК

Шаанда Дөгүнгү-Шынаа деп черге мөге, кончуг шыырак, кайгал төрел аймак улус чурттап чораан. Узун, мөге боттуг, хүреңхүрең шевергин арыннарлыг элээн хөй кижилер үүве-дир. Олар ча, согун-биле часпас адар турган: ырак черге чораан аңнарны кырып каар. Амгы Тере-Хөлдүң Алдыы-Шынаада Чоон-Дыт дээн черден аңнап чоруткаш, дыка ыракта Кара-Белдирде Бедик, Чаагай деп улуг дагларны аңнааш, орук аайы-биле чоогунда Той таварааш, оон оранчок ырак Сарыг-Эрлээш, Урускал, Кас-Оттуг ынчаар аңнааш, өлүрген аңын үүктеп алгаш, Дөгүнгү-Шынаага турган аалынга хүннеш чаныш кээр улус үүве-дир. Чамдыктары элик өлүргенде, диңиң ышкаш ийи талазында астын алган аңнап чоруп турар деп шынааның шаандакы хоочуннары чугаалажып турганын Спирин Мунзук сактып, хөөреп органын дыңнаан мен. Ам ол чоннуң салгалы мөге Сыгдык дугайында төөгү чугааларны бараалгадыйн.

Каа-Хемниң өрүзүнге чурттап чораан шаандакы улустуң иштик-биле аргыжар оруу кончуг ырак үүве-дир. Дорттаар оруу Каа-Хемниң эриинде Манасай-Одуруу деп кончуг кадыр одуруглап чоруур. Ол одуругну эртерде, ынды-бетинде улус бар-чогун медээлежип алгаш эртер. Олар долганыр оруу ырак боорга, Хаан-Эрлеп чорбас. Каа-Хем куду бадарга, ыяапла Манасай-Одуруу-биле эртер.

Шак-ла ынчан мөге Сыгдык Манасай-Одуруу-биле чоруп олурарга, адаанда кижи медээлеп турар болган. Сыгдык мөге бодунга бүзүрээр болгаш ыыттавайн, аъдын чедип алгаш базып олурарга, бир кижи уткуштур чоруп орган. Ам канчаар, одуруг оруктуң иштии талазындан быжыг даш көрүп алгаш, чанынга манап турарга, медээлеп турган чорумал бо уткуй келген. Келген кижи-биле амыр-менди солушкан сөөлүнде, аъттарынның өртээн айтыржырга, мөге Сыгдыктың аъдының өртээ чиик болган. Ол үеде чиик өртектиг аътты одуругга таварышканда, эндедир турган үүве-дир. Оон башка ийи аът каржып эртер арга-даа чок. Ол келген кижи турган: «Силерниң аъдыңарның өртээ мээңиинден чиик үүве-дир, ол аътты эндедир болган-дыр бис ийин» деп-тир. Мөге Сыгдык ооң-биле чөпшээрешкеш, аъдын киженнээш, одуругну куду алзы ажыр иткеш, даштан теп алгаш: «Ча, эрте бериңер» — дээрге, демги эжи одуругну эрте берген. Мөге Сыгдык аъдын одуругдан ушта тырткаш, баглап кааш, демги кижиге кээрге, оозу таакпылап манап орган. Сыгдыктың аъдының чартык өртээн төлөөр мен деп дугурушкан сөөлүнде, мөге Сыгдык: «Манасай-Одуруу мээн аъдымны алды бе? Мөге Сыгдык мен бердим бе?» — деп бардамнанып чугаалап турганын ооң-биле одуругга таварышкан чорумал чонга хөөреп турган дижир.

* * *

Мөге Сыгдык аңнап чорааш, Сайгай, Хиреней деп хемнериң белдиринге келирге, аңчылар одагланып олурган. Одагга келгеш, чеңги пажын туткаш, шай хайындырып ижер дээш хемче базып киргеш, бир холунда чеңги бажында суг, өске холунда улуг инек дег даш көдүрүп келгеш: «Бо даштың кырынга соңгу өскен саң салып чорзун» дээш салып каан. Ооң эккелген дажын ол үениң мөгелериндe уур, шимчедир кижилер чок болган дижир.

Сөөлүнде, бо чоокку үеде экспедиция улузу дашты шимчедип чадааш, ортузундан бускаш безин көдүрүп чадап каан деп, Тере-Хөлдүң аңчы оолдары чугаалажыр.

* * *

Сыгдык болдунуң төрелдериндeн соп чиир үүве айтырарга, бербеске, улуг шарыны көдүрүп алгаш адыр дытка барып азып каар кижи-дир. Шары ээлери адырып чадааш, кааптарга, азып каан шарызы ол хевээр ирипчыдып калыр дижир.

* * *

Бир-ле катап Дөгүнгү-Шынааның Салдамга аалдарның бир улуг амбын шарызы сугже кире берген, ол шарыны хөй улус уштуп чадап турган. Мөге Сыгдык аннап бар чорааш, ол улустуң дилээбиле сугда шарыны ийи мыйызындан алгаш, сугже киир иткеш, дедир уг-биле дош кырынче үндүр октап каан дижир. Аңаа турган улус ооң соондан тейлеп турган дээр. Ооң соонда-ла чон мөге Сыгдыкка кончуг ынак, эрес-кежээ оглувус дээр апарганнар.

* * *

Мөге Сыгдык кончуг шыырак, ат-сураглыг, барбас-чорбас чери чок, чоннап көрбээн чону ховар кижи-дир. Ынчангаш Сыгдыкты билбес кижи Тыва, Моолда ховар деп хоочун чон чоргаарланып чугаалажырлар. Ол чоннуң үндезин чугаазы шын болган. Чүүге дээрге, мөге Сыгдык өлген соонда, Сыгдыктың мага-бодунуң сөөгүн моолдар тевеге коштап алгаш, Моолга аппарын дагып алган дижир.

Идам СЕВЕК.

КИРЖИП ЧОРУУР КҮЗЕЛДИГ МЕН

Хоочун шыдыраачы Матпа Сүмбүүевич Хомушкунуң чок апарганын дыңнааш, дыка хомудаан мен. Ооң-биле 1941-46 чылларда Чадаана школазынга өөренип турган болгаш ындыг-даа боор чадавас. Бистиң өг-бүлелеривис, ада-целеривис база кончуг эдержир улус. Ачазы Сүмбүү ақый кончуг чугаакыр кижи-ле болгай. Матпа эжим ону-ла дөзээн боор, чугаакыр, чазык.

1943 чылда ынчан 6-ты класска өөренип турган бис. Бир катап алгебра кичээлинге хыналда ажыл болур дээн, баштай 6 «а» класска кылдырганын эживис дыңнап алгаш, хазыызын бижип эккелген. Башкы келгеш, самбырага чижектерни бижээш, олуруп алды. Кожам эжим Матпа демги саазынын ужулгаш, чижектериң харыызын үндүрүп эккелди-ле. Мен бодумнуу-биле бодааш, база-ла ол харыыны үндүрүп келдим. Чанымда кижим мээңбиле маргыжып, бодунуу-биле кылгаш, дужаапты. А мен база бодумнуң харыымны башкыга дужаапкан мен. Чапсарда ол ийи харыы дээш база-ла изиг-изиг болган бис. Сөөлүнде билдингени, оон-даа, мээн-даа чижектерим шын, үүгле башкы меңээ улдуңда үш салыр турган, беш салып каан болду. Ооң соонда класска өөрлерим мени «Алгебра башкызы» деп шола ат берип каан үүве.

Матпа Сүмбүүевичиниң ачазы суму даргазы турган үүве. Кончуг хөглүг-баштак, оолдары-биле үүү деп-даа ойнап баштактанчыр. Матпаны «Ленин» дээр, а бодун «Сталин» деп шолалаар, ол ачазынга хорадаваза-даа, оол эштериндeн ыядыр турган кижи.

Школага турган М. Хомушку шыдыраа черле ойнавас турган, анаа-ла кыдыынга көрүп турар чаңчылдыг. Кызылче өөренип келгеш, ооң бо ойунну сонуургап ойнап чоруурун көрген мен. 1957 чылда Кызылга башкы институдунга өөренип турган, хоорай чемпиону апарган чаңгыс классчым-биле беш шак дургузунда безин ачыр-дачыр шыдыраалап турдувус. Ынчан мен алыс көдээден келген кижи эжимни удуп каар турган, дүжүп берген мен. Республика чемпиону кижини удуп каарга хоржок дээн сеткил меңээ ынчан кирген үүве. Эжим мээң холум туткаш: «Шыдыраага кижи өске кижиге канчап дүжүп бээр үүвел?» деп мени чемелээн үүве.

Шыдыраага салым-чаяанныг М. С. Хомушку чуртталгазындан эрте чарлып чоруй барза-даа, ооң чырык адынга тураскааткан маргылдааның республика чергелиг болуп турарынга өөрүп, чаңгыс классчымга чоргаарланып чоруур мен. Ынчангаш ол маргылдаага назы-харым дөгүй берзе-даа, ыяап киржип чоруур күзелдиг мен.

Дадар-оол МОНГУШ.

ОШТААШКЫН ДЕП ЧҮЛ?

Ада-ием, кырган өгбелерим багай үүве оштавас (күзевес) дугайын ажы-төлүнге удаа-дараа чагып чораан. Тодаргайларга, ыглаачаңнаары, аарыг кижи өттүнүп човуурдаары болгаш багай таалалыг байбаң үүвелерни чугаалаарынга чедир дыка хөй.

Кыс уругларның ойнап кылып алыр сайзанаан кыргаавам биле авам албан-биле барып көөр улус. Сайзанактардан уругларның улуг кижи апаргаш, канчаар (эки азы багай) чурттаары билдине бээр дээр улус. Дагның чымчак көк даштарын шивегей-биле сыраан ширтектерни дөмейлей ак-шокар кылдыр хээлеп аарлар. Кончуг чараш сайзанактардан ортумак, багайы-даа бар болгулаар. Чараш сайзанак кылыр уругларның өзүп келгеш чараш чуртталгалыг болурун көрүп бүзүрээн мен. Ачамның чаавазы (чеңгези) болган, эвээш малдыг, ядыы кылдыр санадып чораан улустуң уруу бичиизинде эрткен-дүшкен чорумалдардан: «Ачамныц ак аскырлыг чылгызын көрдүңер бе?» деп айтырар болган. Ооң адазында чылгы чок, чаңгыс аттыг үүве-дир. Ачамның ол чаавазы соонда барып, «Орденниг Бай-Кадай» деп шола алган, хөлчок бай болган.

Мен 12—13 харлыг шору эржигеш апарган үемде (1938 ч.), кезек оолдар ийи үстүп алгаш, курраг чылгы малдың мыяан чыып алгаш «чаалажыр» деп соккулажып ойнаар бис. Бичии курраг өдек дээпсе, ол кижи «өлген» бооп чыдар. Үш чыл хире болганда (1941 ч.) Германия халдап келгеш, халаптыг, ханныг дайын үндүрген. Ол дайынның болурун баш бурунгаар оштап турганывыс ол болган.

Амгы үеде тываларда кемнелиг-даа, ол-ла херек үүлгедири дендеп барганын солуннардан номчуурга, «арагалаашкындан бооп турар» деп тайылбырлар колдай берген. Мен ону, төөгүнүң кудуруундан алган үзүндү, безерек тайылбыр деп бодаар мен. Эге үндезинин алыр болза, коммунистиг тергиидилдиң тыва суртаалчыларының мугулай ажыкамбы, соржу, кепчи дээш, өске эртем-билиглиг кижилер башкарып, башкылап чораан-лыр. 1923 чылдар үезинде 60 муң тывалар ийи сая малдыг. «Бай-моол» деп ырлажып турган моолдардан хөй малдыг чораан тыва-дыр. Ам кайы хире ядарап чор бис.

Шажын-үүдүлгевис, чаагай чаңчылдарывыс болгаш ТАР турган күрүневис узуткаттынганы чүнү берди. Европадан хамык уш-баш чок үен улус (анархия) эңдерлип келген. Тывалар арагада, үен-даян өттүр тыртарынче дүлдүнген. Коллективизация көдээниң чонун ядарадып, хоозурадып каанын билбээчеңнээр бис бе? Чоннуң та чеже хуузу ажыл, акша-шалың чок үүве. Көөр, кадарар малы ол чок. Ядараанар хейде-ле сагыш-сеткил хоозурап, арагалап, үрелип, будалган.

Үе-үеге хамаарышкан оштаашкын кайы хире боттанып турарын ойзу чугаалаан херээ бар бе? Шынын соглезе дээре.

Самбуу КУУЛАР.

Хууда бодал

ШКОЛА БАЙЫРЛАЛЫНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Кызыл-Мажалыктың № 1 ортумак школазынын коллективи болгаш ооң хоочуннары Нина Никифоровна Тонких, Анай-оол Балчынмаевич Куулар, Степан Белекович Күжүгет, Тамара Сергеевна Кузнецова, Долуш Салчаковна Тюндешева, Лидия Ивановна Куулар, Елизавета Аверьяновна Тас-оол, Анна Павловна Кундузакова ук школаның тургустунганындaн бээр 65 чыл оюнга тураскаатканын байырлалынче аңаа ажылдап чораан башкыларны болгаш доозукчуларны чалап тур. Байырлал бо чылдың сентябрь 27-де Кызыл-Мажалыктың № 1 ортумак школазынга болур.

ПРОГРАММАДА:

1. Аалчыларны хүлээп алыры — 9—10 ш. ш.
2. Доозукчуларның байырлыг чыскаалы — 10—11 ш. ш.
3. Сактыышкыннар кичээлдери — 11—12 ш. ш.
4. Ачы-дуза марафону — 12—18 ш. ш.
5. «Школачы өңнүктер» деп оюн-тоглаалыг кежээ — 18—20 ш. ш.

ШКОЛАНЫҢ АГАР САНЫ: 049307000 РКЦ Кызыл-Мажалык, 0141300839, ИНН 1712002221.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406. корр. сч. 700161629. МФО 049304729. ИНН — 1701008465.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим хүндүлүг Ирина Бариновна Багай-оолду сөөлгү оруунче үдээринге улуг ачы-дузазы дээш Тыва Республиканың Президентизинең болгаш Чазааның Администрациязынга, Каа-Хем кожуунну Ильинка сумузунда «Улыбка» кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилгениң кежигүннеринге, Ильинка ортумак школазының коллективинге, «Каз-Хем» көдээ ажыл-агый кооперативиниң удуртулгазынга болгаш хөй санныг төрелдеривиске, чаңгыс чер-чурттугларывыска улуу-биле четтиргенивисти сеткиливис ханызындан илередип ор бис.

Багай-оолдарның өг-бүлези.

МӨГЕ СЫГДЫК

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Василий ХОМУШКУ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Вера КУУЛАР (кол редакторнуң оралакчызы), Светлана МОНГУШ (харыысалгалыг секретарь), Галина МАСПЫК-ООЛ (килдис эргелекчизи), Арапчор ОКСУР (килдис эргелекчизи).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; харыысалгалыг секретарь 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: пинтилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-34-17; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-39.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чагыдылгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т 00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Солун неделяда 3 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы 5015. Чагыг 353.